УДК 159.923
№ держреєстрації: № 0111U000358
Інв. №

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2;
тел. (044) 288-33-20

«З А Т В Е Р Д Ж У Ю»
Директор
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН
України, дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.

_____ Максименко С.Д.

"__ "_____201_ р.

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ

«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ»
(ЗАКЛЮЧНИЙ)

Науковий керівник НДР,
в.о. зав. лабораторією екологічної психології
доктор психологічних наук, професор

Швалб Ю.М.

Київ – 2015

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, протокол № від 2015

РЕФЕРАТ

Звіт складається з тексту розміщеного на 39 сторінках.

Ключові слова: психологія способу життя особистості, простір життєдіяльності особистості, суспільні та особистісні цінності, середовище життєдіяльності, екологічна культура, життєвий сценарій, екологічна свідомість, переживання екологічних ризиків, системно-діяльнісний підхід, суб'єктний підхід

Мета роботи — визначити психологічну структуру екологічної орієнтації як способу життєдіяльності та на цій підставі розробити модель соціально-психологічних чинників її становлення у сучасному суспільстві.

Об'єктом дослідження є — екологічно-орієнтований спосіб життя особистості

Предмет дослідження — психологічна структура та соціально-психологічні чинники становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості у сучасному суспільстві

Основні методи дослідження: на етапі теоретичного опрацювання — аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних; на етапі емпіричних досліджень — спостереження, анкетування, інтерв'ю, аналіз продуктів діяльності, методи експериментальної психосемантики, психодіагностичні методи.

Дослідження здійснювалося у п'ять етапів (2011 – 2015 рр.): на першому – здійснений теоретико-методологічний аналіз проблеми з метою визначення основних підходів та концептуальних положень дослідження; на другому - побудована теоретична модель дослідження, теоретично обґрунтувані соціально-психологічні закономірності становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості; на третьому - визначений дослідницький інструментарій, організоване та проведене емпіричне дослідження щодо виявлення психологічної структури екологічно орієнтованого способу життя особистості; на четвертому – проаналізовані результати емпіричного дослідження, апробовані програми формування та корекції способу життя певних груп населення відповідно від структури екологічно орієнтованого способу життя особистості; на п'ятому - узагальнені результати дослідження, сформулювані висновки та практичні рекомендації, підготовлений рукопис звітної монографії.

Наукова новизна дослідження. Екологічно- орієнтований спосіб життя не може сам по собі зайняти провідне місце у структурі ціннісних орієнтацій особистості та стати домінуючим засобом в структурі її буденної свідомості та поведінки – для цього необхідно розробка та впровадження цілісної системи екологічно орієнтованих проектів щодо способів організації повсякденної життєдіяльності людей.

Уперше визначені теоретико-методологічні принципи та специфіка психологічної розробки проблеми становлення способу життя особистості, теоретично та емпірично обгрунтована можливість наповнення способу життя пересічної людини екологічним змістом.

Розроблена та верифікована модель соціально-психологічних чинників становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості. Вона включає дві групи чинників – зовнішні та внутрішні і описує дію різнорівневих *зовнішніх* чинників (суспільні цінності, освітні технології, сімейне виховання) на динаміку *внутрішніх* явищ особистості (її життєвих сценаріїв, установок та переживань), які зумовлюють формування екологічно орієнтованого способу життя.

На основі визначення особливостей змісту та структури екологічно орієнтованого способу життя особистості вперше р*озроблені* моделі екологічного та неекологічного способу життя, окреслені можливості впровадження елементів екологічно орієнтованого способу життя у малих соціальних групах та локальних спільнотах, окреслені шляхи корекції неекологічного способу життя.

Апробовані програми формування та корекції способу життя певних груп населення відповідно до структури екологічно орієнтованого способу життя особистості.

Умови одержання звіту: За договором, 01171. Київ — 171, вул. Горького 180 УкрІНТЕІ.

СПИСОК АВТОРІВ:

Керівник НДР зав. лабораторії екологічної психології доктор психол. наук, професор	Ю.М.Швалб (вступ, висновки, розділ 1.1.)
Провідний науковий співробітник, канд. психол. наук	О.В.Рудоміно-Дусятська (розділ 1.2, розділ 3.)
Провідний науковий співробітник, канд. психол. наук	О.О.Вовчик-Блакитна (розділ 4.1.)
Старший науковий співробітник, канд. психол. наук	О.Л.Верник (розділ 2.)
Старший науковий співробітник, доктор психол. наук	А.М.Льовочкіна (розділ 4.2.2.)
Старший науковий співробітник, канд. психол. наук	О.М.Гарнець (розділ 4.2.4.)
Науковий співробітник	О.В.Матвієнко (розділ 4.2.1.)
Науковий співробітник	О.С.Килимник (розділ 4.2.3.)
Молодший науковий співробітник	Т.В.Тищенко (розділ 3.3)

ЗМІСТ

I. Вступ…….. ……..5
II. Основна частина…..……..10
1. Теоретико-методологічний аналіз підходів до становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості.....10
1.1.Екопсихологічні виміри простору життєдіяльності особистості.....10
1.1.1. Теоретико-методологічні засади розробки поняття «простір індивідуальної життєдіяльності».....10
1.1.2. Психологічна будова зовнішнього простору індивідуальної життєдіяльності: образ життя та спосіб життя.....11
1.2. Еколого-психологічний зміст поняття спосіб життя соціальних суб'єктів.....13
2. Природа як цінність. Динаміка місця природи в системі цінностей європейського суспільства різних історичних епох 15
2.1. Передумови аналізу цінності природи в системі цінностей європейського суспільства 15
2.2. Місце природи в системі цінностей європейського суспільства в епоху Античності 16
2.3. Роль природи в системі цінностей європейського суспільства в епохи Середньовіччя і Відродження.....17
2.4. Місце природи в системі культурних суспільних цінностей в XVII-XIX століття.....19
2.5. Цінність природи в європейському суспільстві XX століття.....20
3. Психологічна характеристика еколого орієнтованого способу життя особистості.....22
3.1. Психологічний зміст поняття «спосіб життя особистості».....22
3.2. Становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості як умова переживання її єдності із дійсністю.....23
3.3. Емпіричне дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника ціннісного ставлення дітей до міського середовища.....24
4. Вікові особливості становлення екологічно орієнтованого способу життя в умовах сучасної української дійсності 27
4.1 Становлення екологічно орієнтованого способу життя у дитинстві.....27
4.1.1. Сім'я як середовище розвитку дитини 27
4.1.2. Спосіб життя в батьківських уявленнях про здоров'я дитини 29
4.2. Становлення екологічно орієнтованого способу життя у юнацькому і зрілому віці.....31
4.2.1. Екологічна орієнтація у життєвих сценарія сучасної студентської молоді.....31
4.2.2. Психологія формування та розвитку екологічної культури студентської молоді. 33
4.2.3. Занепокоєння екологічними негараздами як фактор становлення екологічно орієнтованого способу життя.....35
4.2.4. Особливості формування екологічно орієнтованого способу життя у локальних спільнотах.....37
Висновки.....38

І. ВСТУП

Актуальність проведення науково-дослідної роботи із зазначеної теми визначається тим, що світова соціально-економічна криза висвітила низку проблем загального характеру серед яких одне з провідних місць посідає проблема усталеного способу та стилю життя людей. Провідна орієнтація на необмежене споживання не тільки промислових товарів та послуг, а й природних умов життєдіяльності, стала значущим чинником виникнення та розповсюдження даної кризи. На сьогодні в різних галузях науки й практики стає все більш зрозумілим, що споживацький спосіб життя вичерпав свої можливості та світове суспільство переживає необхідність у продукуванні нових взірців ставлення людини до себе та оточуючого світу.

Численні дослідження проведені в країнах: Америці, Західній Європі, Росії та України незаперечно доводять, що споживацька орієнтація призводить до підвищення показників рівня життя людей але у той же час призводять до зниження рівня якості буття. Це виявляється у широкому спектрі проблем пов'язаних головним чином із погіршенням стану природного, технічного та соціального середовища життєдіяльності.

У сучасній філософії, соціології та психології все більш затверджується думка, що єдиною альтернативою споживацькому способу життя може виступити ідея екологізму чи екологічно-орієнтованого способу життя. Екологізм, як провідна життєва установка, як системоутворювальний чинник нового способу життя, передбачає побудову становлення та розповсюдження нових моделей свідомості та діяльності людей у повсякденному житті. По-перше – це усвідомлення системного характеру світу та самоідентифікація людини як однієї із складових цілісної системи буття. По-друге, зміна ціннісних орієнтацій з предметно оформлених показників рівня споживання на якісні показники способу буття. По-третє, вироблення таких схем та моделей повсякденної поведінки, які забезпечували б соціально-психологічні та особистісну успішність для осіб, яким сповідують принцип екологізму організації власної життєдіяльності.

Дослідження в зарубіжній екологічній психології з проблеми об'єднуються в напрямок, який отримав назву «зберігаюча психологія» ("conservation psychology"). В ньому розробляються такі проблеми: загальні проблеми зберігаючої поведінки і діяльності, екологічно орієнтованого стилю життя ("ecology friendly lifestyle") (К. Сондерз (C. Saunders)), соціо-психічний розвиток дитини в контексті її зв'язку з тваринами (Дж. Майєрс (G. Myers), Л. Чаула (L. Chawla)); зв'язок екологічних установок і цінностей із зберігаючими діями (У. Шульц (W. Schultz)); організація власного місця для проживання і вплив цих дій на навколишнє середовище (С. Клейтон (S. Clayton)); вплив споживчої поведінки на довкілля (A. Ebreo, J. Vining); соціальне і психічне здоров'я й зв'язок з природою (K.N. Irvine, S.L.Warber). Більшість західних дослідженнь виконуються в руслі стимул-реактивної чи адаптивної методології, де виділяються окремі психологічні чинники екологізації поведінки особистості, які характеризують її реагування на актуальне екологічне неблагополуччя з метою зменшення внутрішньої напруги та досягнення рівноважних психологічних станів. Практична реалізація таких підходів демонструє феномени нестійкості проявів екологічної активності людей, оскільки в межах указаних методологічних принципів не можливо виділити чинники екологічної

поведінки, які дають довготривалий ефект і кардинально змінюють цілісний життєвий устрій людини чи спільноти у напрямку його екологізації.

У пострадянській психології виділяються різні напрямки дослідження психологічних засад екологізації життєдіяльності людини, при цьому вони всі наголошують на необхідності вивчення цілісної особистості під кутом зору розкриття її потенціалу щодо внесення екологічного змісту у свій спосіб життя та поведінку. До таких напрямків, зважаючи на кількість продуктивних досліджень, які відзначаються чіткими методологічними позиціями, відносяться дослідження екологічної свідомості особистості (Дерябо С.Д. Скребець В.О., Ясвін В.О.), її екологічної культури (Глазачев С.Н., Данілов-Данільян В.І., Льовочкіна А.М., Мазур І.І.) та дослідження особистості як суб'єкта самовизначення щодо свого життя (Абульханова К.О., АнціферовaЛ.І., Брушлінський А.В., Дружинін В.Н.).

Практично не дослідженим аспектом проблеми екологізації життєдіяльності особистості, виступає безпосереднє буття особистості, зокрема, вивчення її способу життя, його психологічної структури та виділення на цій основі чинників формування екологічної орієнтації способу життя.

Важливою науковою підставою розробки проблеми є необхідність розширення уявлень про середовище життєдіяльності, у якому людина здійснює свій спосіб життя. В екологічній психології, як правило, обговорюється тільки відношення людини до природного середовища, в той час як до поняття «навколишнє середовище» слід включати характеристики стану базових умов життєдіяльності людини. З еколого-психологічної точки зору умови життєдіяльності утворюють систему соціокультурних середовищ, серед яких у сучасному суспільстві провідними є: природне, побутове, соціальне, освітнє та інформаційне середовища. При цьому вкрай важливо виявити психологічні закономірності сукупного впливу усвідомлення та оцінки середовищних умов життєдіяльності на спосіб життя людей.

Мета роботи — визначити психологічну структуру екологічної орієнтації як способу життєдіяльності та на цій підставі розробити модель соціально-психологічних чинників її становлення у сучасному суспільстві.

Об'єкт дослідження — екологічно-орієнтований спосіб життя особистості

Предмет дослідження — психологічна структура та соціально-психологічні чинники становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості у сучасному суспільстві

Основна ідея дослідження полягає у тому, що екологічно- орієнтований спосіб життя не може сам по собі зайняти провідне місце у структурі ціннісних орієнтацій особистості та стати домінуючим засобом в структурі її буденної свідомості та поведінки – для цього необхідно розробка та впровадження цілісної системи екологічно орієнтованих проектів щодо способів організації повсякденної життєдіяльності людей.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз проблеми становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості.

2. Визначити провідні характеристики екологічно орієнтованого способу життя особистості.

4. Визначити психологічний зміст категорій «екологізм», «сталий розвиток», «зберігаюча поведінка» та систему критеріїв їх оцінки.

5. Визначити психологічну структуру екологічної орієнтації як ціннісно-смислової підстави організації життєдіяльності особистості.

6. Розробити модель соціально-психологічних чинників становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості.

Методи дослідження: на етапі теоретичного опрацювання — аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних; на етапі емпіричних досліджень — спостереження, анкетування, інтерв'ю, аналіз продуктів діяльності, методи експериментальної психосемантики, психодіагностичні методи.

Дослідження здійснювалося у п'ять етапів (2011 – 2015 рр.): на першому – здійснений теоретико-методологічний аналіз проблеми з метою визначення основних підходів та концептуальних положень дослідження; на другому – побудована теоретична модель дослідження, теоретично обґрунтувані соціально-психологічні закономірності становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості; на третьому – визначений дослідницький інструментарій, організоване та проведене емпіричне дослідження щодо виявлення психологічної структури екологічно орієнтованого способу життя особистості; на четвертому – проаналізовані результати емпіричного дослідження, апробовані програми формування та корекції способу життя певних груп населення відповідно від структури екологічно орієнтованого способу життя особистості; на п'ятому – узагальнені результати дослідження, сформулювані висновки та практичні рекомендації, підготовлений рукопис звітної монографії.

У звітному році проводилось узагальнення результатів дослідження та впровадження результатів проміжних тем під час читання лекцій у вузах (навчальні курси з екологічної психології, психології соціальної роботи, педагогічної та вікової психології), в доповідях на конференціях та публікаціях виконавців роботи у періодичних виданнях.

Стан впровадження продукції:

Етап: перший;

Рівень: всеукраїнський;

Об'єкти впровадження — 13 ВНЗ.

Результати моніторингу впровадження продукції:

Створена продукція набула достатньо широкого оприлюднення і розповсюдження, оскільки основні результати НДР опубліковано у 121 науковій статті у фахових виданнях, які згідно із обов'язковим переліком розсилки, поступили до 8 провідних наукових бібліотек України та, згідно із вимогами МОН України, подані на сайті електронної бібліотеки НАПН України (http://lib.iitta.gov.ua/) у електронній формі, що забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

За результатами НДР виконавцями опубліковано 1 монографія, 21 збірник наукових праць, які також знаходяться у фондах провідних бібліотек, що забезпечує широку можливість для ознайомлення з ними користувачами продукції.

В якості *цільових груп* моніторингу впровадження результатів НДР виступили: науковці-психологи, практичні психологи, які працюють у галузі освіти, організаціях та підприємствах, керівники різних рівнів, викладачі, які здійснюють професійну підготовку фахівців, фахівці різних професій “людина-людина”, учасники АТО та подій на Майдані, які потребували психологічної допомоги.

Основними *методами* моніторингу стали: *огляд* наукових, навчальних, довідкових, періодичних фахових видань, електронних ресурсів, матеріалів міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів, документів і матеріалів, підготовлених із використанням результатів НДР публікацій у ЗМІ, мережі Інтернет тощо, *збирання та опрацювання* статистичних даних.

В якості основних *інструментів* моніторингу були застосовані такі засоби: 1) збирання інформації за допомогою цілеспрямованого пошуку та контекстних запитів в мережі Інтернет, каталогах бібліотек тощо, використання лічильників відвідувачів на Інтернет-ресурсах, фіксація кількості завантажень підготовленої за НДР та розміщеної в Електронній бібліотеці НАПН України, сайті лабораторії (http://ecopsy.com.ua/) та сайті збірника наукових праць (http://www.appsychology.org.ua) наукової та науково-виробничої продукції, реєстр документів, які підтверджують впровадження тощо; 2) аналіз та узагальнення інформації про стан упровадження результатів НДР.

Аналіз і узагальнення інформації згідно із вищенаведеними критеріями дозволяють зробити висновок про впровадження результатів НДР як успішне.

Соціальний ефект впровадження результатів НДР полягає у підвищенні ефективності системи сприяння розвитку еколого-орієнтованого способу життєдіяльності населення, підвищення рівня екологічної культури молоді.

Цільовою групою користувачів продукції є практичні психологи; науковці у галузі екологічної психології, психології праці; викладачі, які здійснюють професійну підготовку фахівців; керівники різних рівнів; фахівці професій “людина-людина”. Використання результатів НДР може здійснюватися впродовж ще тривалого часу у всіх галузях, пов’язаних із професійною діяльністю фахівців задля підвищення екологічної грамотності, екологічної освіченості та екологічної компетентності.

Отримано документальне підтвердження впровадження у формі угод, що передбачають впровадження 9 об’єктами впровадження та 4 довідки про впровадження з різних регіонів України.

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність впровадження результатів дослідження:

Кількість об’єктів упровадження результатів НДР — 13

Навчальні заклади — 13

1. Договір про творче співробітництво зі Східноукраїнським національним університетом імені В. Даля від 2 вересня 2010 року
2. Договір про наукове та творче співробітництво з факультетом психології Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського.
3. Угода про науково-методичне співробітництво з кафедрою прикладної психології Севастопольського міського гуманітарного університету.
4. Угода на проведення практики студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 18 січня 2011 року.

5. Договір про наукове та творче співробітництво з Київським славістичним університетом від 6 лютого 2012 року.
6. Договір про наукове та творче співробітництво з ВНЗ «Східно-європейський слов'янський університет» від 2 вересня 2013 року.
7. Угода про співпрацю, що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Житомирським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти від 27 травня 2013 року.
8. Угода про співпрацю, що передбачає впровадження результатів науково-дослідної роботи з Миколаївським національним університетом імені В. О. Сухомлинського від 19 грудня 2013 року.
9. Договір на проведення практики студентів Університету сучасних знань від 12 січня 2015 року та від 9.11.2015 р.
10. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи № 42 від 2 грудня 2013 року в навчальний процес Навчально-виховного комплексу «Новосільська загальноосвітня школа I-II ступенів – дошкільний навчальний заклад» Виноградівської районної ради Закарпатської області.
11. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи № 1-881 від 21.11.2013 р. в роботу кафедри педагогіки і психології Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
12. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи № 255 від 02.12.2013 р. в начальний процес Печерської гімназії № 75 м. Києва.
13. Довідка про впровадження результатів науково-дослідної роботи № 272/580-1 від 14.05.2013 року в начальний процес Інституту психології та соціального забезпечення Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ІІ. ОСНОВНА ЧАСТИНА

1. Теоретико-методологічний аналіз підходів до становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості

1.1.Екопсихологічні виміри простору життєдіяльності особистості

1.1.1. Теоретико-методологічні засади розробки поняття «простір індивідуальної життєдіяльності»

Психологічні дослідження простору індивідуальної життєдіяльності розділяються на дві великі групи,. а саме: дослідження сприйняття простору як сукупності об'єктів у гештальт-психології й дослідження «психологічного», «особистісного» простору як сфери ідентичності індивіда в психоаналітичній психології. Обидві ці лінії виявилися досить продуктивними, і більш ніж півстоліття вони взагалі не зазнавали критики або сумнівів. Ситуація почала суттєво мінятися у зв'язку з активним розвитком екологічної психології, особливо в її інвайроментальному розвороті, де ключовим поняттям стає поняття «навколишнього середовища». У зв'язку із цим виникла необхідність методологічного прояснення поняття «простір» як середовища життя особистості.

Протягом двох десятків років з'явилася значна кількість теоретико-методологічних публікацій, у яких розкривався принцип «сферності» простору на різному матеріалі – культури (Б. В. Сазонов, О. І. Генисаретский), освіти (В. М. Розин), виробництва (Л. П. Щедровицкий), гри (І. Берлянд) і т.і. Однак виявилося, що цей підхід добре працює тільки при аналізі й описі «великих» систем, де люди «беруться» як абстрактні позиціонери у надіндивідних процесах і структурах. Спроби психологизації ідеї сферності, тобто спроби представити сферу як форму й спосіб індивідуальної організації простору самим суб'єктом життєдіяльності виявилися, поки що, не продуктивними.

Істотним поштовхом до подальшої методологічної розробки понятійної зв'язки простір//середовище стало обговорення інформаційних мереж, які стали чи то простором, чи то середовищем життя особистості. стосовно просторових і середовищниххарактеристик інформаційних мереж відразу ж стали вживатися різні параметри опису й оцінки. Просторові характеристики, в основному, задавалися через такі параметри, як доступність і глобальність, асередовищні – через привабливість, комфортність, корисність і т. і. Однак, не дивлячись на наявність численних текстів, де вживається просторово//середовищна термінологія, у переважній більшості з них понятійне розрізнення просто відсутнє. Така ситуація стала серйозною перешкодою для подальших розробок у всіх науках, які так чи інакше досліджують проблеми життєдіяльності й способу життя людей.

З точки зору екологічної психології простір не є «природно- натуральним» об'єктом, у який поміщений індивід, як у якийсь «навколишній світ», а створюється, структурується самим суб'єктом відповідно до певних принципів або завдань життєдіяльності. Поняття простору ми беремо не у физикалистском змісті, як сукупність натуральних об'єктів із установленим розмірним співвідношенням, а як

сукупність ідеалізованих об'єктів, на які спрямований інтенційний вектор зусиль особистості. Самі по собі об'єкти простору не утворюють – для цього необхідно специфічне «накладення» вектора особистісних або соціальних відносин, які й структурують об'єкти відносно один одного, тобто створюють «простір».

Таке розуміння простору дозволяє сформулювати деякі ознаки, які будуть задавати його загальнопсихологічні поняттєві характеристики:1. В індивідуальній свідомості одночасно співіснує безліч «просторів», відповідних до форм і видів самовизначення особистості. 2. Кожний простір дозволяє індивідові, з одного боку, зафіксувати своє положення в різних підсистемах Миру й, з іншого боку, структурувати предметність самого Миру. Структурування конкретної підсистеми Миру здійснюється індивідом на підставі більш-менш ясно усвідомлюваних життєвих інтенцій – потреб, інтересів, цінностей, мріянь, – що забезпечує не тільки змістовний аспект простору, але і його значеннєву наповненість.

Перевага в структурі особистості того або іншого типу інтенційних установок задає типологію особистісних способів побудови просторів життєдіяльності. Так, наприклад, топологія простору, побудована на підставі вектора потреб буде принципово відрізнятися від топології простору, побудованого на векторі інтересів: у першому випадку воно буде наповнено різноманітними предметами з утилітарно-прагматичними властивостями, а в другому – нескінченно мінливою одній предметністю. 5. Кожна підсистема Миру, що осмислена індивідом як простір його життєдіяльності, функціонально організована як сфера, де кожна точка предметності є одночасно й точкою особистісного самовизначення. 6. Різні простори, як сфери життєдіяльності,соорганізовано у свідомості індивіда не по структурному принципу (лінійно, ієрархічно або якось ще), а за принципом актуального фокусування, тобто конструкт «життєві простори особистості» є функціональним органом організації життєдіяльності, а не константною структурою психічного. Це означає, що актуально індивід може перебувати тільки в одному підпросторі життя й тільки в одній сфері життєдіяльності. Перехід з однієї сфери в іншу здійснюється як специфічний «стрибок», тобто відбувається шляхом зупинки одного процесу й включення іншого (аналогічно механізму перемикання уваги). 7. Універсумальне «простір життя» як конструкт свідомості можна умовно розділити на «зовнішнє» і «внутрішнє». Умовність такого поділу пов'язана з тим, що «зовнішній» простір утворений не самими по собі предметними об'єктами, а їх фіксацією у свідомості індивіда як умов і обставин життєдіяльності2 , а «внутрішній» простір утворений формами. Ще раз підкреслимо, що «зовнішнє» і «внутрішнє» береться саме стосовно свідомості, а не до тіла людини. Тому тілесне й організмічне може бути презентовано у свідомості як «зовнішнє», як обставина й умова життєдіяльності, що характерно для сучасної фіксації у свідомості власних станів і змістів, тобто формами усвідомленості власного психічного.

1.1.2. Психологічна будова зовнішнього простору життєдіяльності: спосіб життя та образ життя

Життя людини стає справжнім об'єктом психології як науки. Причому, життя береться тут не у фізичному або біологічному змісті, а у філософсько-психологічному змісті, як Буття, як усвідомлюваний і переживаний процес

розгортання життя. Такий розворот об'єкта веде до цілого ряду кардинальних наслідків. По-перше, поняття людини втрачає якусь абстрактно-універсальну «сутність», але знаходить індивідуальне, «особу», своє «Я». Поняття людини, принаймні для психології, перестає бути тільки одиницею статистики, а наповнюється пристрасністю й переживаннями діючого індивіда. Тому змінюється й предмет психологічних досліджень, який треба бачити в пошуку загального й закономірного в індивідуально- унікальному, а не в середньостатистичному. По-друге, поняття життя втрачає своє чисто біологічне наповнення й одержує соціальне, психологічне й діяльнісне наповнення. Життя перестає бути фактом існування, а стає особистісним фактом – воно «моє» («твоє», «наша», «його», «чужа» і т.д.). Більше того, індивід вступає в глобальне відношення з життям – він його живе (а іноді – навпаки – життя його живе). Відношення людини до життя знаходить психологічну «щільність» і якісну визначеність: «Я» не просто «живу», «Я живу це життя» і більше того, «Я живу своє життя». І тут уперше з'являється проблемність існування людини: «Я-то, звичайно, живу, але чи своє життя я живу й взагалі, навіщо я його живу?». Екзистенціальна філософія й психологія дуже точно схопила це питання й поставила його в центр усього існування людини. Але тут, на наш погляд, треба зробити ряд принципових уточнень. Постановка акценту у вираженні «Я живу своє життя» на слові «живу» означає фіксацію соціально-діяльного шару існування, а акцент на слові «життя» виводить нас у якусь процесуальну площину існування. Звертаючись до устояної філософської традиції, процесуальну площину життя можна визначити як площину Буття, а соціально-діяльний – як площину Буденності, побуту, щоденності й повсякденності.

У площині буденності в індивіда є цілі й завдання, успіхи й невдачі, радості й прикрості, але немає сенсів існування. Чим більше ми поринаємо у площину буденності, тим більше в нас усілякої дієвості (метушні) і тим менше в нас виявляється змісту цієї дієвості. У площині буденності здійснюються повсякденні дії, складається й функціонує повсякденна свідомість, взаємодії з іншими людьми побудовані на простих, стандартних, штампованих взаєминах, тут ми отримуємо якісь конкретні результати. Але, які б результати індивід тут не одержував, він починає дивитися: «А які результати отримані іншими?». У площині буденності переважає чиста соціальність, вона влаштована на взаєминах – порівняннях, конкуренціях, допомозі, ворожнечі і т.д. – на соціальних взаємодіях. У сфері соціальних взаємодій провідною ідеєю та принципом їх організації, системотвірним фактором є Успішність

Сфера свідомості//життя, у якій існують Розум (Інтелект) і конструктивні соціокультурні процеси як самостійні сутності, ми називаємо площиною Буття. Логос Буття і його психологічна організація принципово відрізняється від Логосу Буденності.

На відміну від буденної свідомості, яка зорієнтована на засоби отримання бажаного результату, буттєвий рівень окреслює коло тих життєвих цілей які належне людині ставити перед собою і визначає моральні обмеження на ті чи інші форми й засоби діяльності.

Проте, навіть поняття буття, як би широко ми його ні трактували, не вичерпує проблему взаємодії людини і світу. Дійсна проблемність цього зв’язку полягає, на наш погляд у тому, що ми не просто приходимо у цей світ у певний час та у певному

місті, а ми своєю силою мислення і діяльності визначаємо напрямок руху усього світу і, більш того, ми творимо нові світи як потенційну можливість існування цього світу. Утворені нами Світи переплітаються із саморухом природнього Світу, що породжує кожен раз унікальний новий Світ, сутність якого неможливо «ухопити» в усталеній онтологічній картині світу. Усвідомлення цього факту відбувається дуже повільно, може, навіть, занадто повільно, враховуючи швидкість і могутність змін, які ми здійснюємо. У XX-му столітті, завдяки працям Т. де Шардена та В.І.Вернадського, було здійснено справжній прорив у розумінні нашої відповідальності за Світ як такий, хоча він ще не став фактом нашого буття і буденності.

Українське словосполучення «спосіб життя» орієнтує переважним чином на операційну, буденну складову цього поняття. Російськомовне «образ жизни» у цьому сенсі відображує Логос буття та його психологічну сутність. Таким чином образ життя передбачає здійснення особливого акту самовизначення особистості відносно Світу як такого. Таке самовизначення може бути здійсненим тільки як двосторонній акт: визначення свого місця у світі і визначення місця світу у собі.

1.2. Еколого-психологічний зміст поняття спосіб життя соціальних суб'єктів

Метою нашого дослідження є визначення психологічних особливостей способу життя соціальних суб'єктів на різних історичних етапах взаємодії суспільства та його природного довкілля.

На нашу думку, найбільш загальні закономірності опосередкування способом життя взаємодії соціальних суб'єктів та довкілля визначаються тими соціально-історичними умовами у яких здійснюється така взаємодія, рівнем розвитку суспільства, його виробничих сил та відносин. Так, розглядаючи рівень розвитку виробничих сил та виробничих відносин у суспільствах доіндустриальної епохи, до якої відносять архаічний, античний, середньовічний соціуми, ми виділяємо в якості визначальної характеристики способу життя цих суспільств таку характеристику як його екологічність.

Під екологічністю способу життя суспільства та його окремих груп ми розуміємо такі характеристики способу життя, які забезпечують певну рівновагу взаємних впливів в системі суспільство –довкілля. Рівновагу, однак, не слід тлумачити як стан спокою. Вона є станом постійної активності, у ході якої суспільство в різний спосіб компенсує чи нівелює впливи довкілля, що виводять систему зі стану рівноваги.

Рівновагу взаємовпливів у системі «людство – природа», можна розглядати через два умовних вектори. До першого відноситься такий вплив на природу, при якому вона (природа) приводиться у відповідність з потребами суспільства, природа у визначеному змісті включаються в нього. Це так званий «асиміляційний» вектор. До другого відносяться впливи, при яких активність суспільства змінюється у відповідності із вимогами природи. Це так званий «акомодаційний» вектор. Спосіб життя людських спільнот в історичному процесі завжди був орієнтований на асиміляційні процеси. Однак низький рівень розвитку виробничих сил зумовлював вираженість акомодаційних процесів – підпорядкування людської активності силам

природи. Таким чином зберігалася рівновага системи людство-природа, паритет акомодативно-асиміляційних процесів у цій системі. Рівноважний стан акомодативно - асиміляційних відношень досягався за рахунок екологічності способу життя.

В цілому, розглядаючи особливості взаємодії людства з навколишнім середовищем у доіндустріальну епоху, ми можемо констатувати відсутність екологічних проблем у тому розумінні, що характерні сьогодняшній взаємодії. Людство не створювало відчутного у планетарному масштабі деструктивного впливу на природу, система «людство – природа» залишалася стійкою у своєму якісному стані у часі. Протиставлення природі в результаті поширення ареалу чи збільшення чисельності людських спільнот було дещо умовним. Зміна чисельності відбувалася плавно і поступово, можливості для зміни ареалу в наслідок малої населеності регіонів відкривали можливості для самовідновлення та самоочищення природи.

В контексті нашого дослідження важливо зазначити, що саме завдяки такій характеристиці способу життя доіндустріального суспільства як його екологічність, була відсутня об’єктивна необхідність усвідомлення способу життя його носіями (особистістю та групою) з точки зору його наслідків для оточуючого середовища.

Наростання темпів виробничої діяльності людини вносить критичні зміни в динаміку матеріально-енергетичних процесів на поверхні Землі. В цих умовах «асиміляційний» вектор в системі «людство-природа» значно переважає «акомодаційний».Людство, окремі його суб’єкти сьогодні стають заручниками власної активності.

Наслідки екологічних негараздів, з якими сьогодні постійно стикаються соціальні суб’єкти різних рівнів (повинаючи від держави і закінчуючи окремою особистістю), змушують їх усвідомлювати ті аспекти свого способу життя, які стосуються їх взаємодії із довкіллям. У сьогоднішньому світі звичні способи взаємодії із природою стають не тільки не ефективними, але все частіше небезпечними. Єдиною альтернативою є спосіб життя, який можна назвати екологічно орієнтованим, оскільки соціальний суб’єкт свідомо обирає для себе стратегії життєдіяльності, спрямовані на збереження та розвиток довкілля. В сучасних умовах треба розширювати уявлення про екологічні аспекти способу життя, за рахунок виділення їх психологічного змісту, який розкриває усвідомлення суб’єктом свого способу життя, створення ним його суб’єктивної моделі, у якій присутня орієнтація на екологічність.

Підводячи підсумки зауважимо:

1. Спосіб життя соціального суб’єкта зумовлений не лише об'єктивними, соціо-природними чинниками. Він залежить від самого суб’єкта, від змісту його зовнішньої та внутрішньої активності в процесі життя в межах тих умов, які створюються об'єктивними чинниками. Саме психологічна складова способу життя займає центральне місце в сучасних його дослідженнях, стає предметом системного аналізу.
2. Вивчення психологічної складової способу життя соціальних суб’єктів на різних історичних етапах взаємодії суспільства та природи дозволило виділити її особливості у розгортанні двох об’єктивно зумовлених, доцільних в певному

історичному контексті, способів життя. Перший характеризується екологічністю, другий – екологічною орієнтованістю.

3. Екологічність способу життя виступає онтологічною характеристикою його устрою у доіндустріальну епоху розвитку людства. Вона полягає у забезпеченні способом життя певної рівноваги взаємних впливів в системі «людство-природа». Завдяки такий його функції відсутня об'єктивна необхідність усвідомлення способу життя його носіями (особистістю та групою) з точки зору його наслідків для оточуючого середовища, оскільки фундаментальні екологічні потреби людей задовольняються без перешкод.
4. Екологічна зорієнтованість способу життя виступає психологічною, пізнавально-регулятивною характеристикою його устрою у індустріальну епоху, коли катастрофічно порушується рівновага взаємних впливів в системі «людство-природа». Вона полягає в усвідомленні суб'єктом аспектів свого способу життя, які стосуються його взаємодії із довкіллям.
5. Виділений зміст компонентів суб'єктивної моделі екологічно-орієнтованого способу життя, який демонструє усвідомлену спрямованість суб'єкта на збереження та розвиток довкілля. До цього змісту входить: 1) ставлення особистості чи групи до себе як екологічно відповідального суб'єкта, який усвідомлює та регулює на цій основі свою активність щодо природного середовища; 2) ставлення до світу предметних речей та соціальних явищ, яке набуває визначеності через їх оцінку з точки зору впливу (шкоди чи користі) для довкілля і відповідної активності щодо них; 3) суб'єктивна впевненість у власних можливостях впливу на свое життя за характеристикою його безпеки для довкілля. Значення психологічної складової стає вирішальним у екологічно- орієнтованому способі життя.

2. Природа як цінність. Динаміка місця природи в системі цінностей європейського суспільства різних історичних епох

2.1. *Передумови аналізу цінності природи в системі цінностей європейського суспільства*

Традиційно природа у філософії розглядалася в контексті з'ясування походження тих чи інших якостей і властивостей людини чи суспільства («про природу речей», «про природу держави», «про природу характерів» й т.п.), сутності відносин суспільства і природи, співвідношення природного і культурного тощо. Ґрунтуючись на аналізі історико-філософських, історико- культурологічних, науково-історичних матеріалів, сформулюємо три попередні позиції. По-перше, культура кожного етапу розвитку конкретної епохи визначається подвійно. З одного боку, через продукти – твори відповідної діяльності – філософської, наукової, мистецької. З іншого – через способи і форми повсякденного існування людей – побут, працю, відпочинок, тобто через їх усталений спосіб життя.

По-друге, періодизація всесвітньої історії залишається відкритою проблемою. Серед усіх способів періодизації епох розвитку європейської культури особливої уваги заслуговує ідея виділення центральної цінності П. Сорокіна, тобто введення системотвірного елементу, певного ядра, того, що у суспільстві визнається «безумовним благом» чи «абсолютною істиною». Відповідно до цього критерію

багато дослідників виділяють «космоцентризм» античної Греції, «законоцентризм» Стародавнього Риму, «теоцентризм» середньовіччя, «антропоцентризм» ренессансу та «техноцентризм» 1 XVII-XVIII століття. Період з XVIII до початку XX століття характеризувався зміщенням центру уваги з самодостатнього пізнання і його підтвердження в перетворенні природи, до проблем і питань, пов'язаних з розкриттям закономірностей розвитку спільнот і суспільств, насамперед до проблеми соціальної справедливості чи загального щастя. Тому даний етап розвитку європейської культури іноді називають «соціоцентричним», пов'язуючи з ним: марксизм, соціологічні концепції Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, оргуправлінські теорії (Г. Емерсон, Ф. Тейлор, А. Файоль), етнологічні концепції (Е. Тейлор, Л. Морган, Дж. Фрезер), ідеології революційних рухів кінця XIX – початку XX ст., й навіть, як деградацію ідеї щастя і справедливості, ідеологію нацизму. У другій половині XX ст., на перший план європейської цивілізації поступово виходять безумовні екологічні цінності й тому даний етап ми пропонуємо називати «екоцентризмом».

По-третє, відзначимо, що термін «природа» має різні значення, за якими стоять глибокі ідейні і культурно-історичні основи. Зокрема виділяють такі значення терміну «природа»: - Природа як сутність того чи іншого явища («природа психіки», «природа мислення», «природа мотивів», «природа особистості»); - Природа як усе сутнє, універсум, всесвіт; - Природа як матеріальне, матерія, нижчий рівень на противагу духовному, «божественному», вищому рівню; - Природа як первинне чи специфічне середовище життя людини, яке задає умови, чинники, матеріал її буття; Природа як ейкос. Також, у філософських і філософсько-наукових працях досить поширеним є погляд на природу як на фізичну, біологічну та / або соціальну реальність. У зв'язку з цим, на сьогодні прийнято розрізняти природничий і гуманітарний підходи до природи та її цінності у житті людини. Якщо перший, що має витоки з картезіанства, ґрунтується на раціонально-позитивістській настанові природничих наук – фізики, хімії, біології, то другий у своїй основі має ідеї І. Канта про протиставлення моральної свободи і природної необхідності.

2.2. Місце природи в цінностях епохи Античності

У Стародавній Греції домінуючим підходом у ставленні до природи на філософсько-культурному рівні був космізм. У цей період залежність людини від природи була домінуючою. В результаті чого природа була еталоном для вивчення і слідування. Людина визнавала у законах природи моральну складову, ціннісний норматив щодо власних дій, а отже й свою повну залежність від неї. Природа ж є самодостатньою, вона має причину власного існування у собі, все є природа. Пізнання природи виявляється у споглядданні і розмірковуванні. За світосприйняттям Стародавніх греків можна вважати «космістами», тобто тими, хто вважає, що усе що відбувається в людині та поза нею – є частиною універсальних законів природи. Існує щонайменше два погляди на основну метафору природи Античності, які умовно можна назвати «широкий» і «вузький». З одного боку, вважається, що основним образом природи є «гармонія тіла» (Чернікова), що є наслідком принципу гармонії макрокосму (космосу) і мікрокосму (людини). Причому єдність людини і космосу не досягається, не стає і не твориться. Вона задана від початку.

В основу образу природи можна взяти ідею ейкосу як специфічного способу організації життя греків, як «олюднену» природу. Ейкос (oikos) принято визначати, з одного боку, як «домашнє господарство, в якому виробництво продукції та її споживання здійснювалося в замкненому колі дому (роду, сім'ї)», а з іншого, узагальненою назвою житлового будинку в Стародавній Греції (Энциклопедия социологии, 2009). На сьогодні більш прийнято говорити про «ейкос» у другому значенні (див. про походження термінів «економіка», «екологія» тощо). Проте, термін «ейкумена» починаючи з Гекатея Мілетського (6-5 ст. до н.е.) використовується похідним від «ейкосу» у більш узагальненому від першого значенні – як «освоєна або іншим чином включена в орбіту життя» греків, а пізніше – людини взагалі, частина світу (БСЕ). Отже, ейкос в такому випадку може інтерпретуватися як певна специфічна організація способу життя людини, при якій усе, що так чи інакше пов'язане з нею, в тому числі і вона сама, включене у сферу її життя.

Зміни у соціальних відносинах й відповідно трансформація у ставленні до природи відобразилася в способі життя стародавніх римлян – духовних нащадків античних греків. Ідея ієрархічної будови будь-якої системи стає домінуючою культурною настановою. Зокрема, у Вергілія, який ввів термін «aurela saecula» («золотий вік»), чи не вперше зафіксовано відділення історії від роду людського (genos). Це обумовило й чітке відчуження й об'єктивізацію місця природи в системі цінностей римлян. Природа цінна настільки, наскільки вона пов'язана із суспільним життям Риму. Вочевидь на перший план виходить саме утилітарна соціальна цінність природи. Ю.Г.Чернишов, порівнюючи способи опису «Золотого віку» в Овідія і Гесіода, констатує, що в Стародавній Греції, «золотий вік» характеризувався «самоцінними» позитивними властивостями: були завжди здоровими, працювали рівно стільки, скільки хотіли, мали вдосталь того, що дає земля.

2.3. Роль природи в епохи Середньовіччя і Відродження

Результатом поганого технічного оснащення, пов'язаного з соціальною структурою, яка паралізує економічне зростання, вважає французький історик, було те, що середньовічний Захід являв собою світ, що знаходиться на крайній межі. Він без кінця був під загрозою позбутися засобів існування.. Це був універсум голоду. Голод – непередбачуваний і неприборкуваний, оскільки пов'язаний із капризами природи. Кліматичні аномалії викликали поганий врожай, дорожчали продукти. Збільшувалися розорення й звідси розбійництво і грабіж. Споживання неякісної їжі призводило до хвороб, епідемій, насамперед чуми, мору. Таким чином за пізнаною частиною природного світу закріплювалася прагматично-утилізаційна цінність, а за непізнаною – небезпека, загроза й абсолютна незахищеність.

Починаючи з IX століття в Європі стверджується новий соціальний порядок відносин – феодальний, який призвів до вибудовування соціальної піраміди – вассалітету – із верхівкою – «богообраним» королем. У низині цих сходів – селяни, що найближче пов'язані зі світом природи. Така форма соціальних відносин знайшла своє відображенні й у місці самої природи в системі соціальних цінностей – чим далі людина від природи, тим вище її положення у спільноті. У пізнє середньовіччя починають розвиватися міста через збільшення чисельності

сільського населення і економічне зростання. Це обумовило розвиток ремісництва з одного боку, й необхідність у регулюванні економічних відносин – з іншого. Через розвиток міст поглиблюється й збільшується не тільки розрив безпосередніх буденних зв'язків людини з природним оточенням, але й відчуття захищеності від ворожої природи.

Із становленням міст пов'язаний бурхливий розвиток освітніх закладів, зокрема університетів. Завдяки цьому поступово починає змінюватися і ставлення до природи, яка все більше стає об'єктом і предметом пізнання. Набуває популярності алхімія, що ґрунтується на античному постулаті подібності мікрокосму і макрокосму.

Серед вітчизняних дослідників історії відносин людини зі світом природи поширеною є точка зору, згідно якої монотеїстичні релігії, зокрема християнство, зіграли вирішальне значення у становленні відокремленості від природи. З такою позицією важко погодитися, оскільки, по-перше, тут може йтися не стільки про споживацтво, скільки про відповідальність людини перед Творцем за світ природи. По-друге, саме в офіційній церкві того часу зародився орден францисканців. Його засновник – св. Франциск (1181- 1224) – серед базових ідей стверджував безсумнівну цінність усього живого. Він бачив у природі відображення Творця.

Таким чином, можна зробити висновок, що в епоху Середньовіччя цінність природи, усього живого, була подвійною. З одного боку в буденному способі життя домінували утилітарно-ресурсний і містичний підходи. В останньому чітко відображалася відчуженість від природи, яку пов'язували із «темними» силами, із злом (відьми, хижаки, злодії і розбійники), із нижчим рівнем соціального ієрархізованого світу. З іншого, як прагнення до чуттєвого ідеалу стверджувалася єдність усього живого в образі Творця. Разом з тим, поступово природа почала становити самостійну пізнавальну цінність, зокрема серед алхіміків.

Природа в епоху Відродження. Якісну зміну у ціннісному ставленні до природи привнесла Епоха Відродження. Саме тоді відбувається певне повернення до античного космізму. Природа поступово перестає бути «темною» силою й низиною ієрархії.Як вказував Л. да Вінчі, «Природа так про все піклується, що всюди ти знаходиш чому навчитися».

У повсякденному житті праця перетворюється на «справу», «бізнес», головною метою якого стає отримання прибутку, забезпечення його постійного зростання й розширення. Відроджуються грошові відносини. Започатковуються установи, що регулюють рух грошових засобів – банки, біржі. Розвивається торгівля й мореплавство, через що розширюються межі світогляду. Змінюється домінуючий тип персональної зброї з холодної на вогнепальну. З відкриттям Америки в Європу починають прибувати каравани з мексиканським і перуанським сріблом і золотом, що значно підштовхує перерозподіл великого капіталу, зосереджує його в підприємців й, відповідно, впливає на перерозподіл влади. Усе це супроводжується постійними спустошуючими війнами, наслідками яких знов таки стають голод, епідемії.

На даному етапі історичного розвитку у буденній свідомості пересічної людини поступово змінюється усвідомлення причин власних бід – тепер вони не в навколишній природі, а у суспільних явищах. Природа поступово відходить на другий план, відбувається її відчуження від людини. Вона втрачає власну

самостійність, інструменталізується, використовується символічно для опису тих чи інших людських відносин і вчинків.

2.4. Місце природи в системі культурних суспільних цінностей в XVII-XIX століть

Розвиток технологій призводить до збільшення ефективності виробництва як у промисловості, так і в сільському господарстві, що в цілому знімає проблему задоволення базових нестатків у безпеці, їжі, житлі. Покращується демографічна ситуація, збільшується середній вік життя людини. Диференціації соціальній відповідає диференціація інтелектуальна: професіоналізується, дробиться пізнавальна сфера. Відокремлюються сфери науки, мистецтва, моралі, права, релігії, філософії. Усе це у поєднанні із відчуженням себе від природи в епоху середньовіччя й відчуження природи від себе в період Ренесансу зумовлює затвердження почуття всесильності людини у відношенні до природи.

Зростання наукового і технологічного домінування людини обумовило зміну статусу природи з об'єкту пізнання до об'єкта усвідомленого практичного перетворення. Буденне життя поступово «технізується». У цьому процесі природа почала усвідомлюватися невичерпним джерелом, яке саме про себе піклуватиметься.

Післядекартова наука включила у свої базові установки ідею відчуження від природи, її максимальної маніпулятивної утилізаціїї, виключної соціально-економічної цінності. Цьому сприяли суттєві успіхи у природничих науках та їх застосуванні у перетворювальній практиці. Природа стає «майданчиком» для науки й ресурсом для промисловості, яка через наукові успіхи починає свій бурхливий розвиток. Домінуючою цінністю епохи стає технологія й матеріальний світ, на який вона спрямована.

На початку XVII століття Г. Гроцій (1583–1645) ввів сучасне уявлення про природні права людини, які дозволяють її самозбереження. Він використовує цю ідею як основу для морального консенсусу. Дж. Локк (1632-1704) стверджував, що люди погодяться створити державу, яка б забезпечувала захист життя, свободи і власності тим, хто живе у ній. Локк наголошував на недоторканості свободи і законності. Концепція суспільного договору Локка була викладена в Декларації незалежності Сполучених Штатів. Одним із суттєвих моментів природного права є те, що ним наділяється будь-хто, як тільки він стає членом спільноти. Ця ідея лягла в майбутньому в основу процесів узаконення прав тварин.

З середини XIX століття з праць Г. Торо, Г. Солта зароджується потужний громадський рух, з якого починається ера екологічної етики, де стверджуються відповідні моральні та духовні аспекти ставлення людини до живої і неживої природи, визнається суб'єктність природи, поважаються її права, визнається її безумовна цінність. Тобто ідея цінності природи починає переводитися з рівня філософсько-культурної абстракції у систему моральних норм суспільства.

Ідеї, висловлені Г. Торо (1817-1862), щодо охорони природи, ставлення до природи мали величезний вплив на суспільне життя у США. Він, натхненник і передвісник сучасних екопоселень, стверджував, що дика природа є моральною і вільною сутністю, і саме в цьому її цінність. У 1845–1847 роках Торо жив у лісі,

самостійно забезпечуючи себе усім необхідним для життя у власноруч побудованій хатині. Якщо людина бажає віддати належне нижчим живим істотам, то вона повинна відмовитися від застарілої ідеї про «велику прірву» зафіксовану між ними і людством, а, отже, визнати спільний зв'язок, що об'єднує усі живі істоти, в тому числі і людину, в єдиному загальному братстві.

2.5. Цінність природи в європейському суспільстві XX ст.

Прискорення науково-технічного розвитку і пов'язана з цим урбанізація населення поглибили відчуження людини від природи. Останнє сприяло становленню того, що Г. Бейтсон назвав «hubris» (людської гордині), зверхності до природи, гіперпочуття власного «Его». Підвищення рівня матеріального благополуччя призвело до домінування споживацьких установок у житті («мати» на противагу «бути»), у тому числі й у ставленні до природи, яка остаточно стає «коморою» людства. Проте у США, європейських країнах, Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. все більше поширюються ідеї, які лягли в основу екологічної етики. Одне з провідних місць у цьому процесі зайняли російські космісти – Вл.С.Соловйов, К. Е. Ціолковський, П. Д. Успенський, О. Л. Чижевський й ін. Усі вони, кожен по-своєму, бачили взаємний зв'язок усього живого не тільки на Землі, але й у Всесвіті.

Земля і все живе, що її населяє, являють собою єдину органічну систему, слід припустити, що могутні зрушення, що мають іноді місце у фізико-хімічному середовищі Землі, повинні викликати потужні пертурбації і в органічному її царстві. Тому світ не є музеєм окремих явищ, не є переліком нерухомих фактів, але являє собою єдину складну систему

В 20-х роках XX століття відбувається спроба поєднати найпрогресивнішу на той час ідею еволюціонізму зі світоглядом неокосмізму. Це роблять певною мірою незалежно6 , з протилежних ідеологічних позицій Е. Ле Руа, П. Тейяр де Шарден з одного боку, і В. І. Вернадський, з іншого. Найбільш повну теорію ноосфери запропонував Тейяр де Шарден (1881-1955) у праці «Феномен людини». З релігійно-містичної позиції він розглядає еволюційний процес як рух розуму / життя від Альфи – утворення біологічного життя до Омеги – об'єднання у колективному розумі, з'єднання з Богом, зображуючи його як «конус простору – часу».

В.І. Вернадський (1863–1945) розвивав теорію про ноосферу з матеріалістичних позицій, як узагальнення біогеохімічної теорії розвитку нашої планети. Він визначав біосферу як сферу єдності живої і косної речовини. «Змінена культурою земна поверхня не є щось чуже Природі і в ній наносне, але є природне і неминуче прояв життя як природного явища». Отже, під впливом наукової думки і людської праці як нового живого чинника власної зміни, біосфера переходить у новий стан – ноосферу, що обумовлюється наступним: - наукова творчість, розум є тією силою, що змінює живу оболонку Землі; - такі зміни є невідворотними; - вони відбуваються стихійно, незалежно від людської волі, т.б. є природними або проявом життя.

Не в науковому чи науково-релігійному, але у етико-філософському, буденно-повсякденному плані ідею безумовної цінності природи як ейкосу, живої системи, однією з частин якої є людина, пропонують А. Швейцер і О.Леопольд. Завдяки

містичному осяянню та вивченню етичних вчень Індії, Китаю і Тибету, А. Швейцер створив теорію цінності, яка ґрунтується на волі до життя, якою володіє кожна істота. Але він йде ще далі, стверджуючи, що в силу того, що людство належить до всієї природи, воно єдине з усіма іншими істотами. Реалізувати таку настанову можна лише в особистісному виборі, оскільки моральний вибір й відповідні вчинки пов'язані тільки з людиною.

Наприкінці 50-х – початку 60-х ідеї О. Леопольда і А. Швейцера почали втілюватися у способі життя різних громадських рухів і організацій. У 1968 році було засновано Римський клуб – закриту міжнародну неурядову організацію, що об'єднала в своїх рядах вчених, громадських діячів і ділових людей, стурбованих перспективами розвитку людства. Зусилля членів Римського клубу було націлено на вирішення актуальних проблем сучасності шляхом глобального моделювання, що дозволило вивчати проблеми всього людства, без поділу на Захід і Схід, Північ і Південь. Серед найбільш знакових подій пов'язаних з діяльністю Римського клубу виділяють доповіді: Д. Медоуза «Межі зростання» (1972), А. Печчеї «Якості людини» (1977 р.).

Доповідь «Межі зростання» фактично заклала основи сучасної концепції «сталого розвитку». У ній було висунуто дві принципові тези: 1. Якщо існуючі світові тенденції зростання населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів та забруднення довкілля залишаться незмінними, то протягом наступних років, приблизно в середині XXI сторіччя, буде досягнута фізична межа зростання на планеті Земля з подальшим різким та неконтрольованим зменшенням населення та економічним занепадом і деградацією екосистем. 2. Існує можливість змінити ці тенденції фізичного зростання і перейти до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності, що буде «стало розвиватися» й надалі в майбутньому: вони полягають у зміні свідомості людей, засвоєнням ними системного мислення.

У 1993 році К. Кюнг публікує «Декларацію світового етосу», в якій спробували дати етичне обґрунтування «Загальної декларації прав людини» від 1948. Серед основних позицій нової етики стверджуєтсья, зокрема: - Вже існує етос, який може протистояти зустрічним глобальним фатальним змінам. Цей етос пропонує не однозначні рішення на незліченні світові проблеми, а моральні підстави для кращого індивідуального і глобального порядку: єдиний погляд, який може позбавити суспільство від хаосу, а чоловіків і жінок - від сумнівів і готовності до насильства.

3. Психологічна характеристика еколого орієнтованого способу життя особистості

3.1. Психологічний зміст поняття «спосіб життя особистості»

Зміст способу життя - типові для групи й особистості види життєдіяльності (виробничої і позавиробничої), поведінки і взаємодії. Э.А. Орлова поділяє за змістом види життєдіяльності наступним чином: а) забезпечують матеріальні та соціальні основи життя людини; б) забезпечують процеси соціалізації; в)

забезпечують соціальну комунікацію; г) забезпечують відновлення енергетичних витрат.

Як соціальна істота людина зазвичай витрачає основну частину свого часу і ресурсів на ці культурно обов'язкові види діяльності. У зв'язку один з одним вони утворюють стійку структуру. Спосіб життя таким чином визначається як організація видів життєдіяльності і як будь-яка організація елементів, він характеризується змістом, структурою, динамікою, тобто змістом видів життєдіяльності, їх структурними зв'язками (координаційними, субординаційними), динамічними аспектами видів життєдіяльності і зв'язків між ними.

Психологи, підкреслюючи, що вихідною є залежність особистості від об'єктивних характеристик життєдіяльності як суспільного процесу, наголошують на тому, що особистість включається в сукупність причин і наслідків свого життя вже не тільки як залежна від зовнішніх обставин, але й як активно їх перетворююча, більше того, як формуюча в певних межах позицію і лінію свого життя. Тому у психології вирішується проблема об'єктивних і суб'єктивних чинників способу життя, наголошується на тому, що спосіб життя визначається взаємодією ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Об'єктивні чинники складають умови навколишнього середовища. Вплив умов середовища на спосіб життя опосередкований суб'єктивними чинниками. Суб'єктивні чинники, що визначають спосіб життя, розглядаються як відношення особистості до умов свого існування. Психологічною проблемою формування сучасного способу життя є суперечливі відносини між його об'єктивними і суб'єктивними детермінантами, які часто ведуть до того, що життєдіяльність особистості відчужує її як від навколишнього середовища і від своєї власне людської сутності.

3.2. *Становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості як умова переживання її єдності із дійсністю*

Екологічно-орієнтований спосіб життя ми визначаємо як організацію видів життєдіяльності особистості, що забезпечує розвиток її власне людського, духовного, творчого потенціалу в умовах як сприятливої, так і несприятливої дії об’єктивних чинників навколишнього середовища. Ми називаємо такий спосіб життя екологічно-орієнтованим, оскільки реалізуючи його, особистість не відчужується від середовища, не протиставляє себе йому, а усвідомлює його як продовження власної духовно-тілесної сутності і на цій основі розвиває та зберігає його.

Розглянемо соціально-психологічні передумови становлення екологічно-орієнтованого способу життя, зважаючи на те, що спосіб життя являє собою системну організацію видів життєдіяльності людини. Розкриваючи поняття видів життєдіяльності, важливо зазначити, що життя людини не зводиться до її біологічного існування, ми говоримо про соціальне, духовне життя, і відповідно, види життєдіяльності повинні забезпечувати цю полімодальность людського існування. Будь-який вид життєдіяльності, навіть нецікава багатьом людям побутова життєдіяльність, може вносити свій вклад не тільки в забезпечення гарного самопочуття і здоров'я, але і в духовне і соціальне життя особистості. Наприклад,

прибирання квартири може забезпечувати не тільки чистоту і порядок, але і бути сімейним ритуалом, експериментуванням з інноваційними технологіями, включати естетичні моменти (переставити квіти, перевісити картини і т.д.). Кожен вид життєдіяльності має фізичний, соціальний і духовний потенціал для забезпечення життя людини у всій його повноті як власне людського буття.

3.3. Емпіричне дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника ціннісного ставлення дітей до міського середовища

Наведені теоретичні положення стали підгрунтям емпіричного дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника ціннісного ставлення дітей до міського середовища. Ми обрали для такого дослідження спосіб життя міської родини та його вплив на ставлення дитини до середовища міста.Життєдіяльність городян є різноманітною. Спосіб життя городянина у своїй сукупності складають такі її види як виробнича, освітня, побутова, дозвільна, культурна, оздоровча, суспільна.

Ми визначаємо екологічно орієнтований спосіб життя родини як наявність у структурі життєдіяльності дорослих її членів активності, спрямованої на освоєння середовищних умов життя таким чином, щоб реалізувати фізичний, соціальний, духовний потенціал розвитку особистості, який містить у собі кожний вид життєдіяльності як культурно-історичне явище.

Завдання емпіричного дослідження: 1. Довести, що спосіб життя сучасної міської родини може бути екологічно орієнтованим; 2. Перевірити гіпотезу про те, що екологічно орієнтований спосіб життя родини сприяє усвідомленню її членами, в тому числі дітьми, цінності, значущості середовищних умов для задоволення та розвитку множини фізичних, соціальних, духовних потреб, і переживанню на цій основі середовища як продовження свого «Я», ідентифікації з ним і, як наслідок дбайливого ставлення до нього.

Вказана програма виконувалася наступним чином:

По – перше, були обрані для дослідження такі колективні види життєдіяльності родини як побутова життєдіяльність та дозвілля. Інші види життєдіяльності членів родини: виробнича, навчальна, суспільна тощо досить рідко мають ознаки, що характеризують їх як колективну життєдіяльность. Вони, як правило, здійснюються окремо кожним членом родини. По – друге, були виділені три рівні міського середовища: мікро-, мезо- та макросередовище.В нашому дослідженні для характеристики цілісного способу життя родини вивчалися: побутова життєдіяльність родини у її квартирі (рівень мікросередовища); дозвіллєва активність родини у місті (рівень макросередовища). Такий вибір був зумовлений необхідністю вивчення способу життя родини як такого, що проявляється у різних видах життєдіяльності та у різних середовищних обставинах.По – третє, були виділені наступні ознаки екологічно орієнтованого способу життя родини:

Проявом екологічної орієнтації побутової життєдіяльності у мікросередовищі квартири є активність родини по виділенню кожному її члену, в тому числі і дітям, особистого простору, над якими вони можуть здійснювати фізичний та соціальній контроль [13]. Наявність такої території сприяє всебічному розвитку особистості як суверенної істоти. Проявом екологічної орієнтації дозвіллєвої активності у місті є

зацікавленість родини у освоєнні величезного природного, культурного, історичного потенціалу міста. Така зацікавленість проявляє себе у спільному відвіданні природних зон, спортивних об'єктів, театрів, музеїв, культурних заходів тощо.

Для перевірки гіпотези про вплив екологічної орієнтації способу життя родини на формування ціннісного ставлення дитини до міського середовища треба було емпірично виділити прояви такого ставлення. В якості такого прояву були обрані акти ідентифікації дитини з міським мезосередовищем, зокрема, мікрорайоном проживання дитини. Важливо було з'ясувати, чи впливає екологічна орієнтація способу життя родини у мікро- та макросередовищах на ставлення дитини до цього рівня середовища, активність у якому спеціально не фіксується і, таким чином, не розглядається як окрема детермінанта ставлення.

Методи дослідження: опитувальний метод, суб'єктивне шкалювання, вивчення продуктів діяльності. Методи статистичної обробки даних: кореляційний та факторний аналіз, встановлення достовірності розбіжностей середніх значень та процентів.

Відповідно до обраних методів, були розроблені оригінальні методики дослідження: анкетний опитувальник «Дозвілля родини у міському середовищі»; анкетний опитувальник «Особистий простір дитини у родинній оселі»; методика семантичного диференціалу «Мікрорайон проживання».

Вибірку дослідження склали 168 учнів 8 - 9 класів двох загальноосвітніх шкіл міста Києва. Були виділені групи підлітків, які за даними дослідження, мають суттєві відмінності у способі життя з точки зору його екологічної орієнтації. Таким чином, було виявлено 38 осіб, які характеризують спосіб життя своєї родини як екологічно орієнтований і 37 осіб, які не вказують на ознаки екологічної орієнтації у способі життя своєї родини.

За шкалами методики семантичного диференціалу «Мікрорайон проживання», вивчалася структура уявлень про своє міське мезосередовище підлітків, які є членами родин з наявністю та відсутністю у способі життя екологічної орієнтації. Були проаналізовані факторні матриці шкал семантичного диференціала (ФА методом головних компонент із застосуванням Varimax-ротації) у кожній з виділених вище груп підлітків. Відмінності в них свідчать про суттєві відмінності в структурі уявлень підлітків про мікрорайон проживання.

У групі з вираженою екологічною орієнтацією способу життя родини виділилися три змістовних фактори, які охоплюють 55% загальної дисперсії.

Перший фактор, інформативністю 38%, є оціночним за критерієм задоволення в мікрорайоні тих чи інших потреб підлітка. До нього увійшла шкала «Один з кращих районів - один з найгірших районів» (r = 0,802) разом зі шкалами: «У районі багато друзів - немає друзів» (r = 0,676), «Гарне транспортне сполучення - погане транспортне сполучення» (r = 0,807), «Багато магазинів і супермаркетів - мало магазинів і супермаркетів» (r = 0,828). Цей фактор отримав назву «Оцінка мікрорайону у зв'язку із задоволенням в ньому індивідуальних потреб».

Другий фактор, інформативністю 13%, характеризує тенденцію підлітків пишатися своїм районом проживання у зв'язку з його високою оцінкою. У цей фактор увійшла шкала «Є чим пишатися в районі - нічим пишатися» (r = 0,676), пов'язана з такими шкалами як «Веселий - нудний» (r = 0,845), «Хороший - поганий» (r = 0,727), «Багато спортивних центрів - мало спортивних центрів »(r = 0,746). Цей

фактор отримав назву «Переживання гордості за мікрорайон у зв'язку з його оцінкою».

Третій фактор, інформативністю 12%, характеризує сприйняття стану екології в мікрорайоні у зв'язку з якістю його забудови. У цей фактор увійшли шкали «Чистий - брудний» (r = 0,830), «Багато зелених насаджень - мало зелених насаджень» (r = 0,761) у зв'язку зі шкалою «Елітна забудова - низький клас забудови» (r = 0,765). Така конфігурація шкал свідчить про наявність у свідомості підлітків уявлень про екологічний стан району. Цей фактор отримав назву «Оцінка екології в мікрорайоні у зв'язку з якістю його забудови».

У групі підлітків з відсутністю екологічної орієнтації в способі життя сім'ї виділилися дві змістовних фактора, які охоплюють 52,9% дисперсії.

Перший фактор, інформативністю 38%, так само, як у попередній групі підлітків, є оціночним, оскільки в нього також увійшла шкала «Один з кращих районів - один з найгірших районів» (r = 0,675). Однак ця шкала корелює з іншим набором шкал, ніж у попередньому випадку. Це шкали: «Престижний - непрестижний мікрорайон» (r = 0,869); «Елітна забудова - низький клас забудови» (r = 0,642); «Багато спортивних центрів - мало спортивних центрів» (r = 0,726); «Великий район - маленький район» (r = 0,733). Таким чином, цей фактор включає описові шкали (розмір району, наявність спортивних споруд) разом з характеристиками елітності, престижності, які відображають не стільки індивідуальні потреби підлітка, скільки еталони сприйняття місця проживання, запозичені у дорослих. В цілому цей фактор, на нашу думку, характеризує дещо відсторонену, не пов'язану з власними потребами, позицію підлітка. Цей фактор отримав назву «Оцінка мікрорайону у зв'язку з його розмірами і престижністю».

У другій фактор, інформативністю 14%, увійшли шкали, які представляють сприйняття екологічного стану мікрорайону: «Чисте повітря - забруднене повітря» (r = 0,642); «Чисті водойми - брудні водойми» (r = 0,814), разом зі шкалами, що відображають безпеку проживання в ньому: «Затишний - галасливий» (r = 0,844); «Безпечний - небезпечний» (r = 0,559); «Добрі люди - злі люди» (r = 0,857). Цей фактор отримав назву «Оцінка безпеки в мікрорайоні».

Проведемо порівняльний аналіз факторних структур уявлень про мікрорайоні проживання в двох групах. Перша відмінність полягає в тому, що у підлітків - членів сімей з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя, образ району більш диференційований. Про це свідчить наявність тривимірної категоріальної моделі сприйняття мікрорайону (три фактори, з інформативністю кожного більше 10%, описують 55% сумарної дисперсії). У другої групи підлітків така модель складається з двох вимірів (два фактори, з інформативністю кожного більше 10%, описують 53% сумарної дисперсії). Отже, підлітки першої групи мають ширшу систему категорій для оцінки свого найближчого міського оточення.

Друга відмінність полягає у змісті факторів. Перший фактор, який є фактором загальної оцінки мікрорайону, має різне змістовне наповнення такої оцінки. У групі з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя оцінка пов'язана з можливістю задоволення в мікрорайоні індивідуальних потреб підлітків. У групі з низьким рівнем такої орієнтації оцінка пов'язана з характеристиками мікрорайону, далекими від підліткових потреб - його престижністю та розмірами. Дуже цікавими виглядають відмінності у змісті другого чинника. У групі з високим рівнем

екологічної орієнтації способу життя це фактор - «Переживання гордості за мікрорайон у зв'язку з його оцінкою». Присутність почуття гордості в системі суб'єктивних оцінок свого середовища, певною мірою, свідчить про прагнення підлітка включити мікрорайон в систему уявлень про себе, ідентифікуватися з ним. У групі з низьким рівнем екологічної орієнтації способу життя - другий фактор «Оцінка безпеки в мікрорайоні». На нашу думку, наявність категорії «безпека-небезпека у мікрорайоні» у свідомості цієї групи підлітків пов'язано з відсутністю у них персонального простору в житловому мікросередовищі. Приватність в соціальному середовищі дуже важлива для підлітка. При неможливості контролювати свою територію проживання, він постійно відчуває небезпеку вторгнення в свій світ і необхідність захищати його.

Важливо відзначити, що у свідомості обох груп підлітків присутні уявлення про екологічний стан мікрорайону проживання. Однак, якщо у свідомості підлітків групи з високим рівнем екологічної орієнтації способу життя, екологія району представлена у зв'язку з його об'єктивною характеристикою - якістю його забудови, то в групі з відсутністю такої орієнтації вона тільки емоційно забарвлена як фактор небезпеки, без пошуку причин такої небезпеки.

Ми співставили систему категорій, на яких, за результатами ФА, базується сприйняття мікрорайону підлітками з сімей з екологічно орієнтованим способом життя, з даними отриманими в дослідженні англійських психологів Д.Юззела і С.Твіггер-Росса. Це дослідження стосувалося проблеми ідентифікації з районом проживання на прикладі жителів доків (Docklands), житлового мікрорайону в Лондоні. Виходячи з концепції структури ідентичності Г.Брейквелл, автори виділили такі показники територіальної ідентичності: 1). Безперервність (continuity). Цей показник означає відповідність середовища проживання потребам і бажанням індивіда, а також бажання зберегти місце проживання, оскільки з ним були пов'язані значущі події; 2). Самооцінка - складається з гордості за своє місце проживання, його статусу в житті суспільства, радості перебування в ньому, а також задоволеності фізичними якостями цього місця; 3). Самоефективність - як оцінка місця проживання з точки зору екології, забруднення, розвитку інфраструктури, рівня злочинності; 4). Відмінності - як оцінка місця проживання в цілому, ідентифікація з ним.

Порівняльний аналіз зазначених показників з категоріями сприйняття, емпірично виділеними в нашому дослідженні, продемонстрував високу ступінь їх збігу. Підлітки з сімей з екологічно орієнтованим способом життя сприймають мікрорайон проживання на основі того чи задовольняє він їх потреби, чи можуть вони ним пишатися, благополучний він з точки зору екології. Наявність у свідомості саме таких критеріїв сприйняття виступає підставою для ідентифікації з місцем проживання, включенням його в систему уявлень про себе. Така ідентифікація з територіями життєдіяльності безумовно впливає на поведінку щодо їх захисту і збереження.

4. Вікові особливості становлення екологічно орієнтованого способу життя в умовах сучасної української дійсності

4.1 Становлення екологічно орієнтованого способу життя у дитинстві

4.1.1. Сім'я як середовище розвитку дитини

Сім'я як цілісна соціоекологічна система характеризується тим, що неузгодженість психологічних потреб та способів їх реалізації може тягти за собою розбалансування системи, розпад її, або деформацію при існуванні одного (одних) члена сім'ї за рахунок іншого (інших). Частіше за все у своєрідний епіцентр неблагопплуччя потрапляють саме наймолодші члени сім'ї – діти. Таким чином сім'я, як соціальний інститут, з одного боку покликана забезпечити дитину умовами, необхідним для розвитку і становлення її особистості, водночас, як ніяке інше середовище може гальмувати процесс і потенційно нести серйозні загрози як фізичному, так і емоційному, особистісному розвитку. Виходячи з системи уявлень екологічної психології, розглядаємо сім'ю як «соціоекологічну систему», як середовище, простір взаємовпливів та умов розвитку особистості всіх її членів, які містяться у просторово- предметному, інформаційному, культурному, природному, побутовому, міжособистісному та ін. оточеннях.

Провідним компонентом екологічно орієнтованого сімейного середовища є, на наш погляд, відповідальна позиція батьків при побудові взаємин з дитиною. Важливими є базові умови розвивального сімейного середовища, що впливають на формування психологічних особливостей особистості дитини: 1.Спільна діяльність батьків та дітей, що передбачає спілкування та взаємодію у різноманітних ситуаціях особистісного, пізнавального, ділового характеру в межах побуту, навчання, відпочинку та ін. 2.Авторитетні та зрілі батьківські установки (вимогливість та чуйність) 3. Зацікавлення батьків у особистісному розвитку дитини при орієнтації на індивідуальні та вікові особливості дитини, її схильності та інтереси. Виховна мотивація на особистісний розвиток дитини передбачає створення широкого поля вибору та свободи обрання вподобань, занять за умови підтримки становлення самостійності та вольової регуляції поведінки

Середовище найближчого оточення, яким є сім'я є водночас умовою і джерелом розвитку дитини, яка зростає в ній. Разом з тим саме це середовище може стати і джерелом психологічної травматизації дитини.

Психологічно безпечне середовище маркується таким його станом, що є вільним від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірливому спілкуванні, створює референтну значимість середовища та забезпечує психічне здоров'я включених до нього учасників. Психологічно безпечне середовище, яке водночас, може позиціонуватися як екологічно-орієнтоване середовище, яке створюється за умов використання психологічних технологій, що побудовані на діалогічних засадах, навчанні співробітництву та відмови від психологічного насильства у взаємодії. Результатом перебування у такому безпечному середовищі є психологічно здорова особистість

Сімейне середовище, що об'єднує елементи, котрі сприяють розвитку функціонального стану організму, адаптаційних ресурсів, опірності до негативних

впливів, досягненню і підтриманню емоційного комфорту всіх її членів, а також закладають базис саморозвитку, або, послуговуючись поняттям, введеним в обіг Г.С.Костюком, «саморуху», можна назвати середовищем екологічно орієнтованим, розвивальним.

Найбільш важливим для характеристики сім'ї виявляється те, яким чином вона поводиться при зіткненні з важкою життєвою ситуацією більшої чи меншої складності. Труднощі, перешкоди та кризи виступають засобом об'єднання сім'ї, а отже інтеграція залежить від здатності та вміння сім'ї відшукати, створити та застосувати способи подолання проблем. Здатність сім'ї протистояти труднощам визначається не лише індивідуальними особливостями членів сім'ї, але також і специфікою сімейного функціонування, своєрідністю сімейного середовища, як цілісного утворення. Особливості сімейного середовища та життєдіяльності сім'ї виступають ресурсами збагачення та зміцнення соціального простору сім'ї, і відповідно, будуть визначати структуру і специфіку сімейного подолання.

Сучасна ситуація в Україні, яку можна визначити пунктирно : Майдан - Анексія Криму - вторгнення РФ на Схід України, призвела до тяжких втрат – загибелі людей, важких поранень фізичних та травм психологічних, відповідно і до переживань, що наповнювали і продовжують наповнювати контекст сімейного середовища незалежно від місця проживання в Україні. В цьому контексті особливо гостро постає питання вивчення можливостей членів сім'ї з організації власної поведінки у складній життєвій ситуації як у формі психологічного захисту від травмуючих переживань, так і в формі конструктивної, перетворювальної, активності, спрямованої на подолання проблем, формування своєрідного загартування та життєвої опірності труднощам. Сімейне середовище, що характеризується внутрішньою організацією та структурою, відповідатиме як єдиний цілісний організм на внутрішні та зовнішні виклики, використовуючи механізм подолання труднощів. Сімейне подолання виступає груповим феноменом, що виконує захисну функцію і спрямовується на збереження стабільності стосунків у сім'ї та її структури. Сім'я як локальна спільнота вибудовує свою взаємодію та спосіб життя, що може поширюватися на інші соціальні середовища, збагачуючи, оптимізуючи їх.

4.1.2. Спосіб життя в батьківських уявленнях про здоров'я дитини

Дослідження мало на меті охарактеризувати суб'єктивне розуміння суті власного внеску батьків у формування здоров'я дітей, ставлення батьків до способів його збереження, оцінку загроз для здоров'я, пов'язаних з несприятливими зовнішніми факторами, а також особливості повсякденної практики декларованого, чи реального способу життя та з'ясування причин, що перешкоджають її дієвій реалізації.

В ході анкетування 90 батьків дітей старшого дошкільного віку, що відвідують старшу групу дитячого садка, з'ясовувались деякі загальні особливості поведінки батьків щодо характеру харчування, фізичної активності дитини, організації дозвілля і сімейного відпочинку, взаємодії з медиками. Обробка даних анкетування використовувався аналіз одномірного розподілу у відсотках. (Статистична обробка даних SPSS 16.0 Windows).

Встановлено, що 60% опитаних батьків, потверджуючи характеристики власного способу життя, як нездорового (паління, вживання алкоголю, відсутність рухової активності, спорту, оздоровчих процедур, активного відпочинку тощо) вважають можливим задати здоровий спосіб життя своїм дітям. Зазвичай аргументом звучить посилання на вербальні вплив на дитину в діапазоні від настанов та інформації, до залякувань і погроз : «розказую, що не можна», «пояснюю, що це шкідливо, а я вже дорослий», «роз'яснюю, що дітям не можна палити, а я нервую і заспокоююсь так», «розказую що захворіє, не виросте», «як дізнаюсь, щось «таке», то приб'ю», «побачу, почую – грошей не бачитиме на шоколадки, комп'ютер відключу, заберу шнур».

Такі результати можуть свідчити про недостатню батьківську компетентність, про нерозуміння низької ефективності моралізування з дитиною на теми здоров'я і високої дієвості власного батьківського прикладу для наслідування, відтворення, розвитку його дітьми. Нерозуміння батьками неефективності принципу виховання дитини за формулою: «Роби так, як я кажу», що власне не зміцнює і авторитет батьків, вимагає відповідної психологічної просвіти батьківської спільноти. Результатом таких заходів стало б просування батьків до усвідомлення переваг побудови більш довірливих стосунків та взаємодії з дитиною в рамках виховного принципу: «роби так, як я роблю». За таких умов поведінка дитини і відносно власного здоров'я формувалась би під впливом позитивних зразків для наслідування здоров'я зберігаючої поведінки батьків.

Аналіз результатів опитування показав, що батьки позиціонують себе як головний соціальний інститут, який має опікуватися здоров'ям дітей та формувати здоров'язберігаючу поведінку підростаючого покоління. Разом з тим, виявити конкретні механізми впливу на дитину, чи особливості взаємодії з нею виявилось доволі проблематичним. Останнє пов'язуємо з тим, що опитані нами батьки однозначно розмежовують свій власний спосіб життя та спосіб життя дитини. При цьому фактично ігнорується можливість обговорення самої категорії сім'ї як цілісного утворення із власними правилами, традиціями, ритуалами, звичками, що покликані утворити спосіб життя не окремих членів, а сім'ї в цілому.

Отже була зафіксована відсутність оперування батьками таким поняттям, як «спосіб життя сім'ї». Вважаємо, що саме це явище може лежати в основі механізму порушень передачі принципів поведінки від дорослих до дітей, що базуються на потужних механізмах ідентифікації, наслідування молодшими старших і завжди були фундаментом для збереження традицій,доцільної поведінки, вивіреного маршруту культуроосвоєння підростаючими поколіннями.

Отримані результати дослідження засвідчують необхідність подальшої розробки теми, що має знайти практичне втілення у наступних напрацюваннях дієвих засобів розвитку усвідомлення батьками взаємопов'язаності та взаємоіндукції «способу життя батьків» та «способу життя дітей» та необхідності інтеграції цих понять до такого єдиного цілісного поняття, як «спосіб життя сім'ї». Дослідження потвердило доцільність і запитаність просвітницької роботи з впровадження до повсякденної практики основ побудови екологічно орієнтованого, здорового способу життя родини.

Останній вкорінюється на вільному володінні батьками сучасною інформацією з питань складових здоров'я та усвідомленої потреби в підвищенні

власної мотивації до здорового способу життя, як надійної запоруки здоров'я дітей та власної самореалізації впродовж життя, оптимізації психологічного клімату в сім'ї. Підвищення в останні десятиріччя рівня життя, що маркується об'єктивними параметрами життя сучасної дитини – зростання життєвого комфорту, розвинена індустрія дитячих розваг, різноманітність продуктів та товарів, призначених дітям, можливість подорожувати країнами світу, розширення доступу до комп'ютера, віртуальної дійсності та світової мережі тощо парадоксальним чином супроводжується зниженням якості її життя в сфері психологічного здоров'я, власне суб'єктивного емоційного благополуччя, внутрішнього комфорту. Саме цю суб'єктивну складову, переживання дитиною свого способу життя в контексті сімейних орієнтирів та настанов вважаємо за доцільне піддати подальшому прицільному психологічному аналізу

4.2. Становлення екологічно орієнтованого способу життя у юнацькому і зрілому віці

4.2.1. Екологічна орієнтація у життєвих сценаріях сучасної студентської молоді

Пошук соціальної ідентичності, місця у диференціації культурної приналежності яскраво проявляє себе у молодіжній субкультурі в спектрі від екологічного нігілізму, тобто відмови від цінностей природовідповідного, здорового способу життя, до їх ствердження, зокрема, у формі соціального протесту по відношенню до панівної екоруйнівної культури.

Нашим завданням було проаналізувати домінанти в життєвих сценаріях студентської молоді. В результаті проведеного нами дослідження серед студентів другого-третього курсів ВНЗ м. Києва, в ході якого їм було запропоновано, спроектувати свій подальший життєвий шлях були позначені найбільш значущі сфери життя.

За результатами нашого дослідження можна побачити, що найближчою перспективою життєвого шляху є отримання освіти, що є зрозумілим, враховуючи соціальний запит та соціальний статус респондентів. Серед позначених сфер життєдіяльності студенти на перший план ставлять освіту і «сферу професійного життя» (переважно юнакі). Молоді люди вважають, що головне в житті - це вчитися і отримувати нові знання для того, щоб у перспективі включиться в професійну діяльність. Що стосується сімейного життя, то тут слід зазначити прояв значущих відмінностей за гендерною ознакою. Дівчата, вибирають «сферу сімейного життя», а для юнаків більш важлива «сфера професійного життя». Фактично реалізацію у сімейному житті як цінність, яка у подальшому буде визначати формування сценарію соціальної поведінки юнаків визначили лише 50% хлопців. Одже, на гендерному рівні сімейні цінності та цінності пов'язані з продовженням роду для чоловіків залишаються другорядними.

Так само, хоч і парадоксально, але чоловіки пасуть задніх і у питаннях фізичної активності. Хоча в узагальненому вигляді фізична активність як сфера життя є значущою для 77,7% респондентів, які відмітили, що необхідно вміти

чергувати інтелектуальну діяльність з фізичною, як основи здорового сценарію життя.

У «дереві цінностей» сфера захоплень у респондентів зайняла 50% від загального загалу, яку ми віднесли до того, що психологи нерідко називають «відходом у особисто комфортні умови самореалізації» - за проведеним контент-аналізом - «навчитися грати на гітарі, фортепіано», «малювати картини» і т.п., тобто до суб'єктивно прийнятних форм адаптації.

На гендерному рівні, в результаті проведеного контент-аналізу результатів відкритого анкетування студентів після закінчення ВНЗ у юнаків проект життєвого шляху ґрунтується на матеріальному самоствердженні та професійної реалізації: працевлаштуватися (бажано за фахом), зробити кар'єрний зріст, відкрити свою фірму (зайнятися бізнесом) - 100% від респондентів, що відповіли.

Узагальнений проект життєвого сценарію дівчат суперечливий. Фактично декларована соціально прийнятна мета професійного зростання (88,9% до числа опитаних) вступає в прогнозовані конфлікти, в першу чергу, з цінностями сім'ї та дітонародження: вийти заміж - 100%, народити першу дитину - 77,8% від загального числа опитаних дівчат.

Гедонізм у проекті життєвого сценарію, за результатами нашого дослідження в першу чергу притаманний слабкій статі: відпочивати (подорожувати країнами, відправлятися в кругосвітні подорожі тощо) визначили як мету 88,9%, в порівнянні з чоловіками 33,3%.

Загалом, смислотворюючу формулу побудови життєвого сценарію формулюють в наративах кар'єрного росту (100%); організації та заняття власним бізнесом (100%); народження, виховання, забезпечення власних дітей (100%); створення власної сім'ї, власного будинку (83,3%).

Альтруїстична мотивація у побудові життєвого сценарію простежувалася у 33,3% відсотків респондентів в концептуальних формулах: «Спілкуватися з сім'єю і друзями», «Допомагати морально і матеріально батькам», «Возитися з онуками» і т.п.

У дівчат основним сюжетом сценарію життєвого шляху виявився: «Заміжжя» - 100% і «Дім» - 77,8%; «Реалізація себе у творчості (як хобі) - 77,8%; «Реалізовувати себе як особистість» - 55,5%; «Допомагати морально і матеріально батькам» - 88,9%. Фактично ми отримали класичний жіночий патерн формування життєвого сценарію у якому стабільність життєвого середовища, як мета, домінує на усіма іншими цілями, на відміну від чоловічого сценарію де соціальна самореалізація набуває головних ознак.

В цілому ж, сенс і цінність як провідні категорії проектування життєвого сценарію розгортаються в координатах: соціальна й особистісна затребуваність, зміст якої, будучи завданою культурними зразками, в основі своїй визначається особистісними домаганнями; об'єктивним та суб'єктивним «полем можливостей»; рівнем самооцінки і глибиною рефлексії.

Наше дослідження, вважаючи на рік народження респондентів, в цілому показало, що усвідомлена побудова «сценарію життя» у більшості молоді пов'язано з мрією, що асоціюється з самореалізацією, і є засобом досягнення Цілі, або проміжних етапів на шляху її опанування.

В цілому, в результаті дослідження можна зробити наступні висновки:

В основі теоретичного та емпіричного аналізу дослідження змістотворних механізмів самовизначення молоді у виборі пріоритетів життєвого шляху, перспективним, на нашу думку, є вивчення формування проектів майбутнього на основі минулого і сьогодення, формування стратегії і тактики вибору способів самореалізації молоді в рамках конкретно-історичного часу, його впливу на визначення подальшого життєвого шляху.

У цьому зв'язку, при вивченні життєвого сценарію молоді необхідно акцентувати дослідницьку увагу не тільки на онтогенетичному, а й социогенетичному механізмі його формування. У цьому контексті життєвий простір формує життєвий сценарій, визначається різноманітними подіями і фактами, що знаходять у ньому своє відображення.

Формування стратегії життєвого сценарію молоддю залежить від сукупності зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (особистісних) властивостей і якостей, маючи в своїй основі механізм передадаптації який представляється, зокрема, в експериментальних сценаріях поведінки, успішність або не успішність яких визначає подальший шлях адаптації, що лежить в основі конструювання життєвої стратегії.

Відповідно до концепції вибору, формування сценарію життєвого шляху, ми розглядаємо як форму цілепокладання особистості в умовах соціального простору і часу.

Смислоутворююча основа проектування майбутнього, свідоме ставлення особистості до вибору, стратегії і тактики його побудови та реалізації в освітній та професійній сферах, є найважливішим компонентом життєвої стратегії і самовизначення пріоритетів життєвого шляху студентською молоддю. Мрія як модель ідеального майбутнього відображає не тільки фрустрируючу ситуацію, а й здатність молодих людей розвиватися і бути успішними. Мрія є ціннісним орієнтиром формування життєвого сценарію, формуючи тактику і стратегію реалізації ціннісного вибору.

4.2.2. Психологія формування та розвитку екологічної культури студентської молоді

Сучасний стан навколишнього середовища свідчить про те, що людство опинилося перед глобальною проблемою, розв’язання якої потребуватиме значних зусиль як окремих особистостей, так і суспільства загалом. Ситуація, що склалася у довкіллі, зумовлює визначення шляхів та розробку і запровадження заходів, спрямованих на подолання екологічної кризи, а оскільки головним чинником, що призводить до катастрофічних змін у довкіллі, є людина, то виникає потреба у заходах, спрямованих на формування у неї належних екологічних знань, що стануть основою екологічної грамотності, екологічної компетентності та загалом – екологічної культури.

Екологічну культуру ми визначаємо як систему індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі “людина – довкілля” і реалізується через екологічну свідомість, яка відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень

середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється у підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Розроблено психологічну модель формування екологічної культури студентської молоді містить етапи формування екологічної культури, до яких належать екологічна грамотність, екологічна освіченість та екологічна компетентність . Для ефективного проходження цих етапів потрібні певні умови, що сприятимуть формуванню екологічної грамотності, освіченості, компетентності та екологічної культури загалом. Ми також висуваємо припущення, що дану модель формування екологічної культури студентської молоді, із певними урахуваннями вікових особливостей, можна застосовувати для формування екологічної культури як школярів, так і у системі післядипломної освіти.

Згідно із запропонованою моделлю формувальний експеримент складався із 4 етапів. Оскільки експеримент проводився на основі процесу викладання психологічних дисциплін "Екологічна психологія" та "Сучасні теорії способу і якості життя", екологічна грамотність, освіченість і компетентність мали набути також форми екопсихологічної грамотності, освіченості та культури. У процесі формувального експерименту застосовувалися, розроблені, або адаптовані, нами, інноваційні технології викладання дисциплін екологічного циклу.

На першому етапі, присвяченому формуванню екологічної та екопсихологічної грамотності студентів, відбувалося оволодіння студентами системою таких екологічних та екопсихологічних знань, на ґрунті яких формуються усвідомлення екологічних проблем та установки на необхідність їх розв'язання. З цією метою під час вивчення предмету, завдань, проблем, основних понять екологічної психології та її місця у системі екологічних дисциплін, нами застосовувалися наступні методи: ігрові методи, демонстраційний експеримент, метод соціальних дилем, метод еколого-орієнтованого інформування, інтерактивні лекції та метод формування понять.

На другому етапі формувального експерименту відбувалося формування екологічної освіченості, яке полягало у формуванні системи знань у сфері екологічних дисциплін, а також вміння застосовувати ці знання на практиці та вміння транслювати їх.

На третьому етапі, де здійснювалося формування екологічної компетентності, яка, окрім освіченості, передбачає особистісне ставлення до життєвого середовища та готовність відповідати за наслідки своєї екологічної діяльності у цьому середовищі, а також включає такі складові, як – мотиваційну, емоційну та поведінкову.

На четвертому етапі, що базується на напрацюваннях попередніх етапів, акцент робиться на формуванні екологічної культури. Основним принципом нашої роботи на даному етапі був принцип єдності екологічної свідомості і екологічної діяльності.

З цією метою під час вивчення розділу, присвяченого нами проблемам екологічної свідомості та екологічної діяльності як формам екологічної культури, застосовувалися: інтерактивні лекції, метод дискусії, ігрові методи, метод кейзів (аналіз екологічних ситуацій), метод постановки і розв'язання проблем, метод екологічної експертизи, екологічне проектування, креативні та поведінкові методи.

Застосування цих методів стимулює формування екологічної культури, що, у свою чергу, спонукає до екологічної діяльності, яка є проявом екологічної свідомості.

Разом із тим, йдучи від етапу до етапу у нашому формувальному експерименті ми поступово скеровували студентів на самостійну екологічну діяльність. З цією метою студенти залучалися до екологічної діяльності, спрямованої, зокрема, на втілення екологічних проектів. Також заохочувалася волонтерська діяльність, до якої студенти долучалися самостійно, але розповідали про неї на семінарських заняттях та на спеціальному тренінгу.

З метою визначення рівня екологічної культури студентів, нами було проведено узагальнення результатів попередніх тестових досліджень та застосовано методику "Що я роблю для довкілля".

Аналіз отриманих результатів показав, що у студентів експериментальної групи відбулися позитивні зрушення у екологічній свідомості та екологічній діяльності, які, у свою чергу, є формами реалізації їх екологічної культури. Так, рівень розвитку екологічної культури студентів експериментальної групи після формувального експерименту зріс майже до четвертого рівня (середній показник – 3,6), у той час, як у студентів контрольної групи він залишився на другому рівні (середній показник – 2,04). Тобто, студенти експериментальної групи у своїй еколого-орієнтованій діяльності, у середньому, піднялися до рівня охорони навколишнього середовища на мезорівні, у той час, як діяльність студентів контрольної групи залишилися на рівні розвитку мезосередовища. Більш того, частина студентів експериментальної групи займається еколого-орієнтованою діяльністю на рівні створення елементів мезосередовища (шостий рівень розвитку екологічної культури, у той час, як окремі члени контрольної групи досягли лише четвертого рівня – охорони мезосередовища.

Процес екологічної освіти передбачає таку послідовність: набуття знань у сфері екологічних дисциплін за допомогою застосування інтерактивних методів навчання (в основному, у межах формальної освіти); проектна екологічна діяльність (переважно у межах формальної та неформальної освіти); еколого-орієнтована діяльність у довкіллі, зокрема, волонтерська екологічна діяльність (як у межах формальної і неформальної освіти, так і – інформальної освіти).

І нарешті, як показали результати нашого дослідження структури екологічної культури після проведення формувального експерименту, розрив між екологічними знаннями та екологічною діяльністю у студентів було, в основному, подолано у результаті чого у них сформувався еколого-орієнтований тип свідомості, який проявляється у екологічній діяльності, що на нашу думку, стане у них основою екологічного способу життя та екологічної культури, яку вони мають транслювати як до усіх інших категорій суспільства, так у суспільство в цілому.

4.2.3. Занепокоєння екологічними негараздами як фактор становлення екологічно орієнтованого способу життя

Задачу дослідження екологічних загроз як чинників становлення екологічно орієнтованого способу життя слід диференціювати в такий спосіб. Найперше, це вивчення ставлення до екологічних загроз на рівні особистості – усвідомлення

небезпеки, переживання відповідних станів, спонуки до конкретних дій, участь в акціях по збереженню довкілля.

Психологічне дослідження передбачає врахування суб'єктивної реальності, тобто відтворення почуттів, думок і намірів тих, хто прямо чи посередньо залучений до взаємодії. Вивчення факторів становлення екологічно орієнтованого способу життя має проводитись диференційовано і максимально наближено до конкретної групи особистостей, що об'єднані за віком, освітою, родом занять, станом матеріальної забезпеченості, наближеності до влади і т. ін. В групах слід враховувати і індивідуально-психологічні особливості досліджуваних. Задачу дослідження екологічних загроз як чинників становлення екологічно орієнтованого способу життя слід диференціювати в такий спосіб.

Метою дослідження було виявлення наявності чи відсутності у особистості відчуття безпеки, відчуття відсутності екологічної загрози. Було проведене опитування, респондентами якого стали студенти університету II і III-го курсів. За основу було прийнято тезу, що відчуття задоволеності і безпечності життя може бути описане сукупністю бажань і сукупністю побоювань та страхів. Якщо перша відображає актуальність потреб та спрямувань особистості, то друга обмежує відчуття можливостей для подальшого розвитку. Була використана методика незакінчених речень в якій обстежуваним було запропоновано 20 разів доповнити речення “Я хочу…” та “Я побоююсь (боюсь)…” і, після виконання завдання, проставити ранги висловлювань за ступенем їх значимості для опитуваного. Місце спонтанно наведеного бажання визначило його актуальність, а проставлений по закінченні завдання ранг – усвідомлювану цінність. Після проведення уніфікації одержаних доповнень було складено інтегральну характеристику бажаних складових і ті межі, що перешкоджають студентам набувати стану відчуття безпечності і задоволеності життям.

За ступенем приорітетності бажання, що були висловлені, розмістились в такий спосіб: потреба в спілкуванні та досягненні позитивних емоційних станів; задоволення фізіологічних потреб; підвищення освітнього і професійного рівня; задоволення матеріальних потреб; сімейні цінності; досягнення або підвищення соціального статусу; задоволення духовних та естетичних потреб; хвилювання про здоров’я; бажання гарної погоди. У висловлених бажаннях ніяк не відмітилась занепокоєність станом екології і бажання покращення довкілля. Задачею доповнення речення «Я побоююсь (боюсь)…» було виявити структуру негативних очікувань та побоювань, та з'ясувати суб’єктивну актуальність екологічних та соціотехнічних загроз. Сформовані за змістом групи висловлювань розподілились за такими середовищами (по ступеню приорітетності): –середовище особистісного самозбереження, що включає побоювання каліцтва та хвороб, нападів хуліганів, нещасних випадків, втрати привабливості, старості, смерті; –середовище міжособистісного спілкування (побоювання не мати кохання, не бути щасливою в шлюбі, страх самотності, відсутності емоційних зв’язків); –соціальне середовище, що відображає побоювання не реалізувати себе в соціумі і не мати пристойного матеріального забезпечення; –соціотехнічне середовище: страхи збройних конфліктів , техногенних аварій, побутових загроз; –стихійні лиха. Таким чином, природні процеси, що відбуваються на планеті, не сприймаються і не переживаються як загроза безпеці. Незначний процент побоювань соціотехнічних

загроз (5.8%) відмічений як більш загрозливий, ніж природні небезпеки (2.8%). В повсякденності пересічний громадянин не непокоїться відносно глобальних екологічних проблем, проте умови сьогоднішнього існування вимагають від нього спеціальної діяльності по забезпеченню безпечного існування в найближчому середовищі.

Було також встановлено, що питаннями запобігання негативним впливам більше опікуються люди старшого покоління, які вже мають дітей і онуків, адже молодь більше цікавиться спілкуванням з друзями, здобуттям освіти, кар'єрою, створенням сім'ї.

За оцінкою респондентів, вплив на глобальну екологічну безпеку (чи небезпеку) здійснюють не пересічні громадяни, а клани, що володіють грошима і владою. Причому, грабіжницьке ставлення до природних ресурсів притаманне не тільки глобалізованому світу. Безвідповідальне ставлення до природи завжди виникає там, де на перший план виступають великі гроші і надмірні амбіції. Якщо для науковців, інтелігенції і представників місцевих громад можливе вивчення переживання екологічної небезпеки, то при дослідженні тих, хто має великі гроші і державну владу, доступний лише аналіз їх вчинків, адже формування екологічно орієнтованого способу виробництва і користування ресурсами лежить для них не через переживання загроз, а в результаті нормо-ціннісних установок і адміністративних обмежень, якщо такі є дієвими.

Таким чином для становлення екологічно орієнтованого способу життя суспільства необхідні заходи по наверненню споживача до природніх моральних цінностей, розробка способів формування нормо-ціннісних установок на збереження і відновлення довкілля, дієвість адміністративних і кримінальних покарань за порушення місцевих і глобальних екосистем.

4.2.4. Особливості формування екологічно орієнтованого способу життя у локальних спільнотах

В умовах екологічної та соціально-політичної кризи відбуваються зміни в способі життя населення, причому вони пов'язані із зменшенням частки позитивних стилів життя та розповсюдженням негативних. Значно зменшуються показники соціально- психологічної захищеності, відповідальності та свободи при зростанні почуття вимушеності. Однак існує принципова можливість подолання криз у локальних спільнотах за рахунок побудови й розповсюдження моделей і стратегій життєдіяльності людей, адекватних новим умовам. Повернення до минулих форм хазяйнування стало об'єктивно неможливим, хоча психологічно воно розглядається значними масами людей як єдино прийнятний спосіб життя. Об'єктивна необхідіість зміни моделей організації життєдіяльності та суб'єктивне намагання відновити та відтворити попередні (докризові) моделі привели до певних соціальних і психологічних наслідків. «Можна стверджувати, що соціальна політика, спрямована на надання індивідуалізованої допомоги та підтримки людям в ситуації необхідності зміни соціальних моделей поведінки стала одним з основних механізмів перетворення екологічної кризи в самовідтворювану соціально-психологічну кризу».

Поняття способу життя особистості включає єдність реальних форм життєдіяльності, способу життєдіяльності (предметної структури особистості) та конкретних соціальних умов життєдіяльності. Спосіб життя особистості являє собою перш за все певну структуру форм життєдіяльності індивіда. Однак істотним в даній структурі є не стільки загальна ієрархія форм життєдіяльності, яка в цілому відображує спосіб життя соціальної групи ті відповідного соціального середовища, скільки особлива система домінування тих чи інших моментів у змісті кожної з взаємопов'язаних форм життєдіяльності. В цьому особливому характері домінування певних моментів в способі життя і виявляється той спосіб життєдіяльності, який притаманний даній особистості як суспільному індивіду. Спосіб життєдіяльності розкривається у взаємодії індивіда з умовами життєдіяльності як певним чином організованим соціальним середовищем, де головну роль грають норми суспільних відносин. Ця взаємодія особистості і суспільних умов здійснюється як процес формування особистості, процес суспільного збагачення індивідуального способу життя. Таким чином, спосіб життєдіяльності – продукт взаємовідношення особистості і суспільства, а структура форм життєдіяльності – його реальне виявлення.

Елементи способу життя особистості – це різноманітні види її життєдіяльності. Умови життя особистості не є елементами її способу життя , але у своїй сукупності визначають його суттєві риси. Поняття "вид життєдіяльності" ширше ніж поняття "діяльність". За визначенням Л.П. Буєвої "діяльність – це спосіб існування і розвитку суспільства і людини, всебічний процес перетворення нею природної та соціальної реальності (включаючи саму себе) у відповідності з їх потребами, цілями та задачами". Що ж стосується поняття "життєдіяльність", то воно, крім різних видів діяльності включає в себе інші види активності людини, які не мають достатньо ознак діяльності. Це наприклад, сон, догляд за собою, приймання їжі – види життєдіяльності, що виражають активність індивіда не на соціальному (діяльнісному), а на фізіологічному рівні.

Ключовими видами життєдіяльності у складі способу життя є різні види соціальної діяльності, бо саме на соціальному рівні активності реалізується сутність людини. Спосіб життя особистості - це характеристика не внутрішнього світу, а реального буття особистості. Поняття "спосіб життя" відображує актуальні характеристики особистості , а її психологічні потенціали розкриваються лише в тому, в якій мірі даній особистості вдається їх реалізувати, "опредметити".

В дослідженні виділені два основних види способу життя. Перший спосіб характеризується високим ступенем узгодженості як різних за узагальненням рівнів диспозицій особистості, так і високою узгодженістю суб'єктивних диспозицій і реальної діяльності і поведінки особистості. Тут вся життєдіяльність виступає як самовираження особистості, її суб'єктивні устремління успішно реалізуються в житті та діяльності. Другий спосіб – скоріш обставинний, людина не усвідомлює своє життя як цілісність, її образ життя, взаємопов'язаність в ньому різних видів життєдіяльності виступають як результат зовнішніх життєвих обставин. Людина ніби "пливе за течією життя".

Суб'єктом способу життя в нашому дослідженні виступають соціальні спільноти з боку їх "способу мислення", їх суб'єктивної реакції на об'єктивну дійсність у вигляді обумовлених цією реальністю концепцій життя, життєвих

програм, планів, ціннісних орієнтацій та інтересів. В інших дослідженнях в якості суб'єкту способу життя досліджується стиль життя індивідів, для яких спосіб життя соціальної спільноти утворює важливу умову їх життєдіяльності. Соціально-психологічний аналіз способу життя виявив механізми саморегуляції суб'єкта, пов'язані з його відношенням до умов життя і діяльності, його потребами та життєвими орієнтаціями , а також його відношенням до соціальних норм.

ВИСНОВКИ

Науково-дослідна робота, відображена у даному звіті, виконана в контексті однієї з важливих і майже недосліджених проблем сучасної екологічної психології – екологізації способу життя людини. Дослідження було спрямоване на визначення соціально-психологічних засад, особливостей виявлення, умов і чинників становлення екологічно-орієнтованого способу життя особистості.

Визначені теоретико-методологічні засади дослідження психологічних проблем способу життя особистості, а також становлення екологічної орієнтації способу життя. Встановлено значення конструкту «спосіб життя» для вивчення буденної складової життя людини, а конструкту «образ життя» для вивчення екзистенціальних процесів визначення свого місця у світі і визначення місця світу у собі. Показані взаємозв'язки між вказаними теоретичними конструктами, їх значення та пояснювальний потенціал для подальшої теоретико-експериментальної роботи.

Доведено, що становлення екологічно-орієнтованого способу життя грунтується на ціннісному відношенні до природи. На основі історичного аналізу формування екологічних цінностей у європейській культурі *показано*, що тільки у другій половині XX століття домінуючими цінностями у взаємодії людства із природою стають: цінність Природи як Ейкосу (дому людства), а також цінність природи як середовища життя людства. Саме таке ціннісне підгрунтя стає світоглядною основою екологічно орієнтованого способу життя особистості.

Виділені **зовнішні** чинники становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: соціальні цінності та норми територіальних спільнот, освітні технології, спрямовані на формування екологічної культури молоді; сімейні орієнтації на здоровий спосіб життя. *Виділені* **внутрішні** чинники становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості, через які діють зовнішні, змінюючи їх у процесах свого впливу. В якості таких чинників вивчені: життєві сценарії суб'єктного змісту та адекватні їм стратегії життєдіяльності; установки на здійснення відповідальної поведінки у довкіллі; здатність переживати екологічні негаразди одночасно на глобальному та локальному рівнях. В цілому вони демонструють спрямування особистості на самореалізацію та розвиток в процесі своєї життєдіяльності.

Розроблена та апробована психолого-педагогічна модель формування екологічної культури студентської молоді як чинника екологічно-орієнтованого способу життя. Вона містить три складові: формування екологічної грамотності, екологічної освіченості та екологічної компетентності особистості.

Виділені шляхи позитивного впливу здорового способу життя родини на різні рівні особистісної організації дитини. Такий спосіб життя сприяє розвитку функціонального стану організму дитини, її адаптаційних ресурсів, стійкості щодо

негативних впливів, досягненню і підтриманню емоційного комфорту. Різнорівневі впливи родинного способу життя стають психологічним підгрунтям формування екологічної орієнтації у життєдіяльності дитини.

Встановлені психологічні характеристики життєдіяльності локальних соціальних спільнот з боку їх "способу мислення", їх суб'єктивної реакції на об'єктивну екологічну дійсність у вигляді обумовлених цією реальністю концепцій життя, життєвих програм, планів, ціннісних орієнтацій та інтересів.

Визначені рівні переживання екологічних негараздів та загроз як чинників становлення екологічно орієнтованого способу життя. По-перше, це переживання екологічних загроз на рівні особистості – усвідомлення небезпеки, переживання відповідних станів, спонуки до активних екологічних дій, участі в акціях по збереженню довкілля. По-друге, це соціально-психологічні реакції на екологічні загрози соціальних груп різних верств населення. Встановлено, що для представників влади та великого бізнесу доступний лише аналіз їх вчинків, адже формування екологічно орієнтованого способу виробництва і користування ресурсами лежить для них не в психологічній площині переживання негараздів та загроз, а в результаті нормативних настанов, санкцій та інших формальних регуляторів.

В результаті дії системи чинників складаються психологічна структура та зміст екологічно орієнтованого способу життя. *Доведено* наявність специфічних особливостей психологічного змісту такого способу життя. Специфіка полягає у тому, що при здійсненні видів життєдіяльності, які складають цілісний спосіб життя, людина шукає одночасну відповідність їх засобів та умов всім аспектам свого «Я» - фізичному, соціальному та духовному. Відповідно до такого життєвого пошуку визначено центральне утворення *структури* такого способу життя. Ним виступає взаємодія інтелектуальних та емоційних механізмів, які забезпечують баланс двох відносно суперечливих світоглядних принципів – вимоги до високої якості середовища та установки на використання навколишнього середовища як ресурсу своєї життєдіяльності. Результати дослідження є важливими для розробки державних комплексних програм з розв'язання екологічних проблем та подолання екологічної кризи в Україні.

Науковий керівник НДР,
в.о. завідувача лабораторії екологічної
психології
Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук, професор Швалб Ю.М.